

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ

Кафедра економіки підприємств

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

конспект лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП
«Економіка» спеціальності 051 «Економіка» денної форми здобуття
вищої освіти

МИКОЛАЇВ

2026

УДК 332.1
Р31

Рекомендовано до друку рішенням науково-методичної комісії факультету менеджменту Миколаївського НАУ від 21.05.2026 р., протокол № 9.

Укладачі:

Горобченко О. А. - канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємств, Миколаївський національний аграрний університет.

Христенко О. А. – канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємств, Миколаївський національний аграрний університет.

Рецензенти:

Михальчишина Л. Г. – кандидат економічних наук, доцент, ПВНЗ «Вінницький інститут конструювання одягу і підприємництва», м. Вінниця, Україна;

Тищенко С. І. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри економічної кібернетики, комп'ютерних наук та інформаційних технологій, Миколаївський НАУ, м. Миколаїв, Україна.

Регіональна економіка : конспект лекцій для здобувачів першого Р31 (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Економіка» спеціальності 051 «Економіка» денної форми здобуття вищої освіти / уклад. О. А. Горобченко, О. А. Христенко. Миколаїв : МНАУ, 2026. 95 с.

Конспект лекцій охоплює весь комплекс навчально-методичного забезпечення, необхідного для самостійного вивчення дисципліни і відповідає навчальній програмі з дисципліни «Регіональна економіка».

УДК 332.1

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	4
ТЕМА 1. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ЗАВДАННЯ	6
ТЕМА 2. РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ	13
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	27
ТЕМА 4. ДЕРЖАВНА РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ	39
ТЕМА 5. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	47
ТЕМА 6. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У РЕГІОНАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ	51
ТЕМА 7. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРАЇНИ ТА ЙОГО ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА	58
ТЕМА 8. СУЧАСНА ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ	77
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92

ВСТУП

Регіональна економіка є важливою складовою системи економічних наук, що забезпечує комплексне розуміння закономірностей просторового розвитку господарства, розміщення продуктивних сил, формування регіональних ринків, використання природно-ресурсного, трудового, виробничого та інноваційного потенціалу територій. В умовах посилення міжрегіональних диспропорцій, трансформації економічних процесів, децентралізації управління, воєнних викликів і потреб післявоєнного відновлення України вивчення регіональної економіки набуває особливої актуальності.

Курс лекцій з дисципліни «Регіональна економіка» спрямований на формування у здобувачів вищої освіти системних знань щодо теоретичних основ регіонального розвитку, принципів і факторів розміщення продуктивних сил, особливостей територіальної організації господарства, функціонування регіональних соціально-економічних систем та механізмів реалізації державної регіональної політики. Особлива увага приділяється дослідженню економічного потенціалу регіонів, оцінюванню їх конкурентних переваг, проблемам збалансованого розвитку територій, а також ролі регіонів у забезпеченні сталого економічного зростання держави.

Метою курсу лекцій є поглиблення теоретичних знань і практичних навичок здобувачів щодо аналізу соціально-економічного розвитку регіонів, обґрунтування напрямів раціонального використання ресурсного потенціалу територій, визначення чинників територіальної спеціалізації та формування ефективної регіональної економічної політики. Засвоєння матеріалу курсу сприятиме розвитку вмінь застосовувати наукові підходи до оцінювання регіональних процесів, виявляти диспропорції у розвитку територій та обґрунтовувати управлінські рішення щодо їх подолання.

Основними завданнями курсу є розкриття сутності регіональної економіки як науки і навчальної дисципліни; вивчення закономірностей, принципів і факторів розміщення продуктивних сил; аналіз структури економіки регіонів; дослідження особливостей формування регіональних господарських комплексів; визначення ролі природно-ресурсного, демографічного, виробничого та інфраструктурного потенціалу в розвитку територій; ознайомлення з інструментами державного регулювання регіонального розвитку.

Курс лекцій орієнтований на здобувачів вищої освіти спеціальності 051 «Економіка» денної та заочної форм навчання і може бути використаний під час аудиторної роботи, самостійного опрацювання навчального матеріалу, підготовки до практичних занять, модульного контролю та підсумкового оцінювання. Його зміст сприяє формуванню економічного мислення, аналітичних компетентностей і здатності оцінювати регіональні процеси з позицій ефективності, збалансованості, конкурентоспроможності та сталого розвитку.

Отже, вивчення дисципліни «Регіональна економіка» має важливе значення для підготовки майбутніх фахівців економічного профілю, здатних аналізувати просторові аспекти розвитку національної економіки, оцінювати потенціал регіонів і територіальних громад, а також брати участь у розробленні обґрунтованих управлінських рішень щодо соціально-економічного розвитку територій.

ТЕМА 1. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ЗАВДАННЯ

Зміст

1. Предмет та значення регіональної економіки.
2. Поняття про продуктивні сили.
3. Проблеми, які досліджує регіональна економіка.
4. Методологічні засади курсу «регіональна економіка».

1. Предмет та значення регіональної економіки

Україна - це високорозвинута індустріально-аграрна країна з комплексом галузей важкої, харчової та легкої промисловості, високоінтенсивним сільським господарством, високим рівнем освоєння.

Регіональна економіка - це галузь наукових знань, яка вивчає розвиток і розміщення продуктивних сил, соціально-економічних процесів на території країни та її регіонів із урахуванням природно-екологічних умов.

Предметом вивчення регіональної економіки - є особливості і закономірності розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів, фактори їх розміщення і регіонального розвитку.

Об'єктами дослідження регіональної економіки - є регіони.

Регіон – це будь-яка територія, яка має певні відмітні ознаки від іншої території (наприклад, на території України можна виділити високоурбанізовані регіони. Серед них найвищий рівень урбанізації мають Донбас і Придніпров'я).

Для того, щоб зрозуміти, що саме мають на увазі під «регіоном», варто подивитись на контекст:

- *Географічний*: територія, об'єднана природними умовами (наприклад, Карпатський регіон, Полісся чи Середземномор'я).
- *Адміністративно-територіальний*: Це конкретна одиниця поділу країни. В Україні під регіонами часто мають на увазі області або Автономну Республіку Крим.
- *Економічний*: територія з тісними господарськими зв'язками або спеціалізацією (наприклад, промисловий регіон Донбас або сільськогосподарський Південь).
- *Геополітичний*: об'єднання кількох країн зі спільними інтересами чи розташуванням (наприклад, Балтійський регіон, Близький Схід чи Скандинавія).

Значне місце у тлумаченні поняття "регіон" займають нормативно-правові акти. У Законі України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій" поняття "регіон" вживається в наступному значенні: "регіон — Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь"

У розпорядженні Президента України "Про комісію з розробки Концепції державної регіональної політики України" також є варіант

визначення поняття "регіон". Згідно з напрацюваннями комісії з розробки Концепції державної регіональної політики України "регіон — частина території країни, яка характеризується комплексом властивих їй природно-географічних, економічних та інших ознак. Регіон може збігатися з кордоном адміністративно-територіальної одиниці або об'єднувати території кількох таких одиниць".

Усі пропозиції щодо регіонального поділу території України побудовані на використанні *принципу*, згідно з яким до складу регіону включають певну кількість споріднених областей, які характеризуються приблизно однаковим рівнем природно-географічних, кліматичних умов та певним рівнем показників, що відображають стан економічного, соціального розвитку, рівнем зайнятості та життя людей.

Рисунок 1 – Картографічне відображення адміністративно-територіального поділу України

Урбанізація – це процес зростання ролі міст в розвитку суспільства, який супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення.

Перша риса урбанізації – швидкі темпи зростання кількості міського населення.

Друга риса – концентрація населення і господарства в основному у великих містах. (Великі міста повніше задовольняють духовні запити людей, краще забезпечують достаток та різноманітність товарів та послуг).

Третя риса – «розповзання» міст, розширення їхньої території. (Для сучасної урбанізації особливо характерний перехід від простих до групових форм міського населення. Ядрами найбільших міських агломерацій стають столиці, найважливіші промислові і портові центри).

Відповідно Конституції України адміністративно-територіальний устрій України складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста,

селища і села. *На даний час Автономна республіка Крим вважається тимчасово окупованою територією.*

Територія України складається з 24 областей, Автономної Республіки Крим та двох міст зі спеціальним статусом – столиці держави Києва та Севастополя. Області України поділено на райони (від 3 до 8). У кожній області та районі є населений пункт, який виконує функцію столиці територіальної одиниці, де розташовані органи влади обласного та районного значення.

Для ґрунтового дослідження стану соціально-економічних процесів за розмірами території, масштабами та спеціалізацією виробництва, місцем у загальнодержавному розподілі праці виділяють: мікрорегіони; мезорегіони; макрорегіони.

Мікрорегіон (територія адміністративної області) являє собою сукупність певної кількості адміністративних районів.

До складу *мезорегіону* входить, як правило 5-6 областей. Існують різні підходи, згідно з якими виділяють склад областей, які входять до складу того чи іншого мезорегіону.

Макрорегіони — значна територія країни, на якій розташовано 10 і більше областей. *На території України увійшло в практику виділення двох макрорегіонів: лівобережна Україна; правобережна Україна.*

Для визначення загально-географічного розташування регіону користуються такими *узагальнюючими показниками:*

- загальна територія регіону (км²),
- протяжність кордонів,
- з якими іншими регіонами він межує,
- загальна кількість населення,
- щільність населення (кількість людей на 1 км²),
- крайні точки границь регіону (на півночі, півдні, сході і заході);
- показники, що характеризують наявність природних ресурсів,
- розвиток окремих галузей економіки (промисловості, сільського господарства, галузей соціальної сфери та сфери обслуговування тощо).

Важливою характеристикою регіону є стан транспортних шляхів сполучення, що здійснюються залізничним, автомобільним, водним, повітряним транспортом, розташування транспортних вузлів.

Регіональна економіка вивчає економічні зв'язки України з країнами близького і далекого зарубіжжя, а також питання розміщення продуктивних сил і регіональної політики в інших країнах. Зазначимо, що регіональна економіка розробляє концепції розвитку економічних і соціальних процесів у регіонах країни, застосування економічних важелів щодо розміщення інвестицій та регіонального розвитку. Крім того, вона вивчає регіональні фінансово-кредитні відносини і процеси формування регіональних ринків.

Метою регіональної політики є раціональний територіальний поділ праці між регіонами й економічна кооперація, а також усунення різниці між рівнем життя населення окремо взятих регіонів.

Для виконання цих завдань велике значення має розробка державних програм розвитку окремих регіонів, формування територіально-виробничих комплексів на їхній базі та унікальних природних багатств.

Державна регіональна економічна політика є частиною макроекономічної політики, спрямованої на соціально економічний розвиток регіонів. Можна виокремити *три напрями державної регіональної економічної політики*:

- вирівнювання розвитку регіонів до загальнодержавних стандартів,
- забезпечення економічного зростання регіонів на основі їхнього власного потенціалу;
- змішана політика, що об'єднує перші два напрями.

Будь-яка з трьох політик має на меті розвиток усіх видів інфраструктури для підвищення ділової активності в регіонах; створення робочих місць і забезпечення більш широкого їх вибору, диверсифікацію структури регіональної економіки, налагодження міжрегіонального кооперування, збільшення надходжень у консолідований бюджет, усунення джерел соціального напруження; забезпечення ефективного природокористування.

Регіоналізація економіки є органічним складником процесів комплексного управління в економічній сфері.

М. Фрідман наголошував на двох принципах, що дають змогу уникнути загрози концентрації влади та надмірного втручання уряду в економіку – це обмеженість сфери діяльності уряду та розосереджена діяльність влади.

Регіоналізація управління економікою забезпечує формування фінансових ресурсів на місцевому рівні, наближає виробника до споживача, створює регіональні ринки й умови зростання зайнятості населення, формує повноцінне конкурентне середовище в межах державних кордонів.

Враховуючі процеси децентралізації влади в Україні, постає питання *розвитку регіональної економіки*, яка в кожному регіоні опирається на декілька *основних позицій*:

- 1 – спеціалізація регіону (промисловий, аграрний, мішаний тип);
- 2 – розвиток інфраструктури регіону (підприємства різних галузей, транспортна інфраструктура);
- 3 – рівень дотацій (одноразові, щорічні та ін.);
- 4 – чисельний (працюючі, безробітні, діти, пенсіонери) та віковий склад (діти дошкільного та шкільного віку (до 18 років), молодь (до 35 років), люди середнього віку (35-55 років), люди старшого віку (56-70), люди похилого віку (старші 70 років)).

2. Поняття про продуктивні сили

Найпростіше визначення продуктивних сил - це сили, які щось продукують, тобто виробляють, створюють.

Продуктивні сили – засоби виробництва (знаряддя та предмети праці), за допомогою яких виробляють матеріальні блага, а також люди, що

здатні до праці, мають певні навички і знання і приводять у дію ці засоби та вдосконалюють їх. *Структура продуктивних сил:*

1) Людина – чисельність населення, рівень кваліфікації, освіта, стан здоров'я, національність, чисельність трудових ресурсів.

2) Засоби виробництва – предмети праці (матеріали, що можуть бути опосередковані людською працею), знаряддя праці (речі, за допомогою котрих людина впливає на природу).

3) Сили природи – вітер, вода, сонце, ядерна енергія, вогонь. (природне середовище визначає кліматичні та ґрунтові умови господарювання, кількість населення, спадковість та ін.)

4) Наука – прикладна, фундаментальна, гуманітарна, природнича.

5) Інформація – економічна, науково-технічна, політична.

3. Проблеми, які досліджує регіональна економіка

Регіональна економіка досліджує сучасні тенденції економічного розвитку на рівні населеного пункту, адміністративного району, області, економічного району та країни в цілому. Проблеми, що вивчає ця наука виходять на міжрегіональний і глобальний рівні. У межах регіональної економіки досліджуються такі проблеми:

- регіональна політика держави;
- розробка і реалізація регіональних програм економічного і соціального розвитку;
- ефективність спеціалізації і комплексного розвитку регіону;
- економічне районування;
- розвиток експортних та імпорт замісних виробництв;
- створення ринкової інфраструктури;
- розвиток територіальних громад та підприємництва.

Їх комплексний аналіз дає змогу виявити структурні диспропорції в економіці регіонів та резерви щодо раціонального використання природо-ресурсного, трудового і виробничого потенціалу, оцінити рівень збалансованості територіальної господарської системи за різними критеріями. Загальними ключовими проблемами розвитку регіонів України є:

- диференціація економічного потенціалу та рівнів соціально-економічного розвитку,
- недостатня збалансованість складників транспортної системи,
- високий рівень тіньової економіки,
- складність формування ринкових відносин між регіональною владою та приватним бізнесом,
- складність процесу розмежування власності між державним і регіональними рівнями державного управління;
- несприятлива екологічна ситуація в багатьох регіонах.

Регіони України стикаються з комплексними проблемами розвитку, посиленими війною, економічною нестабільністю та недоліками децентралізації. Ці виклики перешкоджають збалансованому зростанню, з

диспропорціями між західними/південними безпечними районами та східними/південними прифронтовими зонами.

Вплив війни. Російська агресія знищила інфраструктуру, спричинила міграцію населення та зупинила сектори, як-от туризм і гостинність, у постраждалих регіонах (наприклад, Харків, Донецьк). Економічні втрати перевищують \$500 млрд, з потребами в розмінуванні 174 тис. км² та вартістю відновлення €486 млрд до 2026 року.

Економічні диспропорції. Депресивні регіони (наприклад, Чернігів, Суми) страждають від низьких інвестицій — приплив капіталу впав на 40% у 2022–2024 рр.; розрив у ВРП зростає між Києвом (36% національного) та відстаючим сходом. Безробіття сягає 25% у прифронтових районах, надмірна залежність від аграрного сектору обмежує диверсифікацію.

Дефіцит інфраструктури. Слабка логістика, транспорт (наприклад, приміські залізниці) та туристична інфраструктура зберігаються; війна пошкодила 50% енергетичної інфраструктури, гальмуючи промислові кластери.

Інституційні бар'єри. Недоліки децентралізації включають слабку спроможність громад, неефективне бюджетування та погану координацію центр-місце; фінансові ризики від боргів і низьких доходів. Відтік людського капіталу та низька інноваційність у гостинності/аграрному секторі посилюють стагнацію. Основні ознаки стагнації:

- 1) Низькі темпи зростання ВВП: зазвичай це коливання в межах 0-3%.
- 2) Високе безробіття: через відсутність розвитку компанії не наймають нових працівників.
- 3) Зниження рівня життя: ціни можуть повільно зростати, а доходи населення — ні.
- 4) Відсутність інновацій: бізнес боїться ризикувати та інвестувати у щось нове.

4. Методологічні засади курсу «Регіональна економіка»

Методологічною основою курсу є вчення про територіальний поділ праці, що формує галузі господарської спеціалізації кожної окремо взятої території на підставі природних, демографічних, історичних, економічних та інших передумов.

Методологія - це сукупність методів, принципів і засобів дослідження, які застосовуються у цій галузі знань.

Таким чином, *методологічна основа курсу ґрунтується на:*

- загальнонаукових методах (моделюванні, аналізі, синтезі, порівнянні, систематизації, літературному огляді);
- спеціальних методах (галузевому, районному, місцевому, картографічному);
- розрахункових методах (статистичному, балансовому, економіко-математичному).

Аналізом називають спосіб наукового дослідження, при якому складні явища розчленовуються на дрібніші. Наприклад, характеристика населення

вимагає аналізу його щільності, природного приросту, вікового, статевого, професійного складу тощо.

Синтез - метод, протилежний аналізу, за допомогою якого досліджується явище в цілому на основі узагальнення споріднених елементів та їх об'єднання (наприклад, на основі запасів кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, торфу оцінюється енергетичний потенціал).

Аналітичні математичні методи ґрунтуються на використанні математичного апарату (лінійних функцій, диференційних й інтегральних рівнянь, варіаційного обчислення тощо) для вивчення тих чи інших економіко-географічних процесів і явищ. З ними пов'язані статистичні методи, застосування яких дає змогу оформити результати дослідження у табличній або графічній формах.

Балансовий метод вимагає складання регіональних балансів і дозволяє вибрати правильне співвідношення між галузями спеціалізації регіону та галузями, що доповнюють територіальний комплекс.

Застосування картографічного методу дозволяє за допомогою карт, картосхем, картограм, картодіаграм наочно зобразити особливості розміщення, статистичні матеріали, що характеризують розвиток галузей і регіонів.

Метод оптимізації дає змогу у кожному конкретному випадку визначити найоптимальніші варіанти розміщення окремих об'єктів чи явищ.

Етапи методології проведення наукових досліджень регіонального розвитку:

1 етап – *програмний* – передбачає обґрунтування програми виконання певного завдання. (визначення мети, очікуваних результатів, складання кошторису, джерел фінансування);

2 етап – *інформаційний* – збирання і обробка інформації, складання паспортів досліджуваних об'єктів;

3 етап – *аналітичний* – проведення аналізу одержаної інформації та її систематизація;

4 етап – *модельний* – розробка відповідної моделі розвитку;

5 етап – *алгоритмічний* – визначення чіткого порядку вироблення конкретних рішень щодо розміщення відповідних продуктивних сил регіону;

6 етап – *концептуально-конструкторський* – застосування класифікації і типології у вивченні певних проблем і явищ.

Регіональна економіка тісно пов'язана з економічною географією, економічною теорією, макроекономічним прогнозуванням, галузевими економіками (економіка промисловості, сільського господарства, транспорту), статистикою й іншими соціально-економічними науками; вивчає регіональні екологічні, соціальні проблеми, а відтак - пов'язана з демографією, географією, етнографією, управлінням, соціологією, містобудуванням тощо.

ТЕМА 2. РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

Зміст

1. Закономірності розміщення продуктивних сил.
2. Принципи розміщення продуктивних сил.
3. Фактори розміщення продуктивних сил.
4. Сучасні аспекти формування економіки регіонів

1. Закономірності розміщення продуктивних сил

Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю багатоманітних і стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил. Найбільш загальні і суттєві взаємозв'язки і залежності між явищами і процесами в природі і суспільстві називаються *законами*.

Продуктивні сили будь-якої держави, регіону, області формуються під впливом економічних законів і закономірностей.

Економічні закони – це необхідні і стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Останні, зокрема економічні закони поділяються на *загальні закони*, які діють упродовж всього існування людства (закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон відтворення, закон економії часу) і *специфічні закони*, що визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох або стадій. На розвиток продуктивних сил найбільший вплив справляють загальні економічні закони: економії часу, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного розвитку виробництва, пропорційного розвитку виробництва.

Закономірність - об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ природи і суспільного життя. Між законами і закономірностями існує найтісніший взаємозв'язок і немає виразної межі. Тому в літературі натрапляємо на ототожнення цих двох понять. Так, наприклад, закон концентрації виробництва у просторовому аспекті виступає як закономірність територіальної концентрації виробництва; закон комплексного розвитку виробництва - як закономірність територіальної комплексності. Інколи закономірність може трактуватись як прояв дії декількох законів.

Розміщення продуктивних сил (далі РПС) - це результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, що виникають в результаті діяльності людини.

Пізнання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної економіки.

Ігнорування закономірностей веде до великих економічних втрат. Враховуючи це, будь-яка країна, регіон повинні здійснювати ефективну регіональну політику, яка базується на пізнанні економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил. Знання і практичне використання законів і закономірностей у господарській діяльності

дозволяє раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимізувати економічну діяльність на національному та регіональному рівнях.

Розміщенню продуктивних сил притаманні певні закономірності, які значною мірою впливають на розвиток галузей народного господарства, обсяги виробництва, географічне їх розміщення, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу і, особливо, залучення до суспільно корисної праці наявного трудового ресурсного потенціалу з метою ліквідації безробіття і зростання добробуту населення.

Основні закономірності РПС:

1). *Соціальна спрямованість* – ця закономірність реалізується через урахування інтересів щодо все більш повного задоволення особистих і суспільних потреб людей, підвищення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та забезпечення конституційних прав усіх громадян: права на гідне життя, соціальний захист, безоплатну освіту та медичне обслуговування, право на працю та її адекватну винагороду, право на вільний вибір місця проживання і сфери прикладання праці. Соціальна спрямованість розміщення продуктивних сил вимагає інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості, створення сприятливих умов праці, внутрішнього виробничого і зовнішнього природного середовища, забезпечення зниження техногенного і антропогенного навантаження на території, формування раціональної системи розселення, збільшення місткості регіональних ринків праці, товарів і капіталу. Соціальна спрямованість економіки передбачає таке просторове РПС, за якого досягається найвищий соціальний ефект, забезпечується продуктивна зайнятість трудоактивного населення регіону як першооснови його життєдіяльності та добробуту.

2). *Закономірність раціонального (ефективного) розміщення виробництва* ґрунтується на спеціальному економічному законі економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції. Раціональна територіальна організація виробництва повинна забезпечити найвищу продуктивність суспільної праці завдяки максимальній економії її за рахунок зменшення затрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується, насамперед, через принцип розміщення промисловості з погляду наближення їх до джерел сировини, палива, споживача. Надмірне зростання видобутку мінеральних ресурсів і неповне їх використання призводить до накопичення великої кількості відходів, які займають значні території і негативно впливають на навколишнє середовище.

3). *Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил* впливає із законів суспільного поділу праці і інтеграції. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найголовнішій вимозі господарювання – досягненню найбільших

результатів при оптимальних витратах. Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є:

- якнайповніше екологічно і економічно виправдане використання ресурсів регіону;
- раціональна галузева і територіальна структура господарства, яка відповідає соціальним і економічним умовам регіону;
- тісний зв'язок збалансованість всіх ланок господарств району.

4). *Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил* полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко–географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико–економічними особливостями розвитку. Цей процес найбільш чітко проявляється у формуванні промислових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон. Таким чином, ця закономірність відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового економічного ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних поєднань промислових підприємств, локалізації господарської діяльності.

Концентрація різногалузевих об'єктів виробництва дозволяє підвищити коефіцієнт забудови території, створювати міжгалузеві допоміжні господарства, єдині комунальні об'єкти (очисні споруди, водопровідно-каналізаційні системи), формувати єдину виробничу інфраструктуру, групові форми розселення населення. Територіальна концентрація сприяє розвитку науково-технічного прогресу, прискорює утворення і організацію територіальних виробничих комплексів. Вона зумовлюється сприятливими природно-ресурсними умовами, вигідним економіко-географічним положенням, відповідною економічною ситуацією, а також традиційними історико-економічними особливостями розвитку території.

5). *Забезпечення достатньої безпеки країни* забезпечується законом відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон суспільного, а саме територіального поділу праці, закон народонаселення. До загального поняття національної безпеки включаються економічна, соціальна, інформаційна, демографічна, продовольча, енергетична, науково-технічна, оборонна безпека. Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів. У цілому наявна мінерально-сировинна база нашої країни спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину

задовольняються потреби в продукції целюлозно-паперової, текстильної і медичної промисловості.

б). *Закономірність глобалізація і регіоналізація розміщення і розвитку продуктивних сил.* Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів - глобалізації економіки та її регіоналізації. Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а регіоналізація (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами. На національному рівні регіоналізація спрямовується як на захист інтересів того чи іншого регіону від руйнівної дії глобальних процесів, так і на здійснення глобальних інтересів

Регіоналізація в межах країни виражається в зростанні самоуправління розвитком регіональної економіки, зосередженні владних повноважень і господарської самостійності регіонів. В регіонах безпосередньо реалізується соціально-економічна політика держави, в них здійснюється державна стратегія економічного розвитку. Глобалізація і регіоналізація сучасної ринкової економіки відображає реальну дійсність розвитку економічних відносин, зокрема в розміщенні продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. Ці процеси породжують гострі проблеми, які необхідно враховувати при розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки України та її регіонів.

Україна має певні конкурентні переваги у світогосподарській системі і тому може брати активну участь у глобальних економічних процесах. Це, в першу чергу, унікальний природно-ресурсний потенціал (залізо- та марганцеві руди), який може відіграти важливу роль у розвитку світової економіки як її природна база. Природні умови України суттєво доповнюються і наявним виробничим, людським та науково-технічним потенціалом. Міжнародне економічне та соціальне значення має рекреаційний комплекс у складі Азово-Чорноморського, Карпатського та Поліського підкомплексів. Унікальні природні ресурси можуть стати природною базою розвитку загальноєвропейського туристично-рекреаційного господарського комплексу.

7). *Закономірність орієнтації на забезпечення конкурентоспроможності* базується на урахуванні специфіки ринкової кон'юнктури, в основі якої – кількісне і якісне співвідношення попиту і пропозиції не тільки на товарному ринку, але і на ринку робочої сили, ринку капіталу.

8). *Закономірність територіального поділу.* Виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо – і міжрегіональні економічні зв'язки.

Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації. У результаті територіального поділу праці в господарствах формується така територіально-галузева структура, яка найбільш повно відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку

9). *Закономірність економічної цілісності регіону* полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Сутність географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, — тому на Землі нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний.

10). *Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів* пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що на Землі нема двох однакових районів. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами. Реалізація цієї закономірності дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих містах. Разом з тим, пропорційне розміщення виробництва на території України сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва внутрішнього національного доходу на душу населення. У ринково-господарській діяльності практично реалізувати цю закономірність держава може через регулювання, яке передбачає надання відповідних пільг інвесторам капіталу.

11). *Планомірність і керованість* як закономірність розміщення і розвитку продуктивних сил відображає вимоги і дію закону планомірного розвитку, закону економії часу, закону узагальненості праці, закону концентрації виробництва. Важливим інструментом забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є *Державна програма соціально-економічного розвитку країни*, окремими і самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. Ці програми охоплюють широкий спектр питань економічного, соціального, екологічного, інноваційного, людського розвитку, визнають ймовірні джерела його інвестування та просторового розміщення продуктивних сил. Ці програми дають змогу Уряду України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обґрунтовані рішення щодо соціально-економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно-кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей.

Керованість процесу розміщення і розвитку ПС України та її регіонів забезпечується державою шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики.

2. Принципи розміщення продуктивних сил регіонів

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їх застосування в різних сферах економічної діяльності. На основі пізнання законів і закономірностей розробляються принципи РПС та розвитку економіки регіонів.

Наукові розробки і впровадження доцільних заходів з економічної організації території згідно з закономірностями розміщення називають принципами *розміщення продуктивних сил або принципами* соціально-економічної регіональної політики.

Вони являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил, результат наукового пізнання дії закономірності розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів.

Принципи – це стисло викладені науково обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку.

Під час розроблення принципів, визначення їх змісту та механізму реалізації враховуються також природно-економічні чинники.

Принципи – це сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову РПС. Це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях РПС.

Принципи - це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки.

До принципу розміщення продуктивних сил належить свідомо економічна політика, що спрямована на здійснення пізнаних закономірностей

Принципи РПС – це правила господарської діяльності і управління економікою, які повністю базуються на закономірностях РПС і розвитку регіональної економіки.

Основні принципи РПС:

1) *Принцип раціонального розміщення виробництва* зміст якого полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Він передбачає:

◆ *наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива, енергії, води (при цьому ми заощаджуємо не лише на транспортних витратах, але й комплексно використовуємо сировину, економко витрачаємо паливо, енергію й воду);*

◆ наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів, що сприяє ефективному використанню трудових ресурсів за статтю, віком, кваліфікацією;

◆ наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання (хлібопечення, молоко, будівельні матеріали тощо);

◆ запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини, матеріалів, палива з одного регіону до іншого;

◆ обмеження надмірної концентрації промислових об'єктів у великих містах, одночасне надання переваги малим і середнім містам, колишнім райцентрам;

◆ охорона навколишнього середовища і забезпечення нормальних екологічних умов проживання населення.

2) *Принцип комплексного розміщення* передбачає:

– комплексне використання природних ресурсів, включно з відходами, приміром, гірництва чи лісопиляння, видобуванням усіх корисних компонентів;

– раціональне використання трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, за якої надається праця усім розмаїтим контингентам робочої сили;

– налагодженні ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону;

– створення єдиної виробничої і соціальної інфраструктури з метою ефективного обслуговування локальних виробничих комплексів та населених пунктів, розташованих на певній території.

Принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

3) *Принцип збереження екологічної рівноваги.* Цим принципом, хоча він і є одним з головних, тривалий час нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансоване за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним. Він передбачає формування екологічнобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалів регіону. Під час вибору можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не створюють екологічної напруженості на певній території. Цей принцип повинен успішно діяти і при здійсненні реконструкції уже діючих виробничих об'єктів, де екологічна рівновага порушена, з метою приведення їх до рівноваги.

4) *Принцип збалансованості регіону* передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, трудових, земельних, фінансових ресурсів регіону – з іншого. Пропорційність передбачає оптимальну структуру господарства регіону, тобто відповідні пропорції між галузями спеціалізації, допоміжними та обслуговуючими галузями, а також

між виробничою та соціальною сферами. Дотримання принципу збалансованості надає регіону, країні економічної витривалості.

5) *Принцип обмеження централізму* полягає в органічному поєднанні інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона створює (за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань) таку територіально-галузеву структуру, котра сприяла б і інтересам загальнодержавним, і інтересам регіональним, допомагаючи підвищувати життєвий рівень населення. Отже, в цілому передбачається створення умов для розвитку продуктивних сил у регіоні з метою підвищення його соціально-економічного розвитку.

6) *Принцип внутрішньодержавного та міжнародного поділу праці.* За цим принципом держава повинна розвивати такі галузі, для яких вона має найкращі умови (затрати праці є найнижчими і навколишньому природному середовищу завдається мінімальна шкода) і продукція яких користується попитом та чи є конкурентоспроможною як на міжнародному, так і на внутрішньому державному ринках.

7) *Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей* – передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво валового внутрішнього продукту на душу населення. Тут характерною рисою повинне бути оптимальне використання наявного ресурсного потенціалу, який, однак, не повною мірою сприяє вирівнюванню економічного розвитку. Проте незалежно від території, де проживає населення, соціальний розвиток має досягти гармонійно-пропорційного рівня в усіх поселеннях, де проживають люди незалежно від рівня їх економічного розвитку. Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави. Регіональна політика - це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому регіональному аспекті.

3. Фактори РПС

Закономірності і принципи територіальної організації продуктивних сил можуть реалізуватися лише за умови врахування і аналізу ряду факторів, що впливають на розвиток і розміщення різних галузей народного господарства.

Факторами розміщення продуктивних сил називають всю сукупність аргументів (чинників), що зумовлюють вибір місця розташування підприємств, їх груп і галузей. Кожний регіон характеризується набором певних факторів, що визначають придатність вибраної території для розміщення конкретних об'єктів.

Усі фактори розміщення продуктивних сил можуть бути представлені такими основними укрупненими групами:

- ✓ природно-географічні,
- ✓ геополітичні,
- ✓ демоекономічні,
- ✓ соціально–економічні,
- ✓ техніко–економічні.

1) *Природно-географічні фактори* характеризують кількісний і якісний склад ресурсного потенціалу - родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних, природно-транспортних умов. Надзвичайно важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину і продукцію.

Сировинний фактор характеризує галузі низької, середньої і високої матеріаломісткості, що значною мірою вимагає розміщувати виробництво поблизу джерел сировини з метою здешевлення транспортних перевезень.

Ступінь матеріаломісткості визначається відношенням суми витрат на сировину до виробленої промислової продукції. Якщо відношення сировини до готової продукції нижче одиниці, то виробництво – матеріаломістке. Виробництва високої матеріаломісткості розміщується поблизу сировинних зон. *Наприклад*, цукрова промисловість, виробництво калійних добрив, легка промисловість – високий ступінь матеріаломісткі. Виробництво будівельних матеріалів, виробництво сільгоспмашин – середній ступінь матеріаломісткості. Нафтопереробка, виробництво продовольчих машин, домашніх холодильників – низький ступінь матеріаломісткості.

Матеріаломісткі галузі відрізняються високою концентрацією виробництва і вони, як правило, розміщуються в районах видобутку сировини. *Наприклад*, вуглевидобувна промисловість, металургія, важке машинобудування - Донбас і Придніпров'я України; цукрова промисловість - в лісостепових областях України; деревообробна і меблева промисловість - в західному регіоні України.

Таким же чином розрізняють галузі, які використовують паливно-енергетичні ресурси.

Зокрема, визначають питому вагу витрат палива і енергії на одиницю виробленої продукції, тобто Енергомісткість. *За ступенем енергомісткості* виробництва поділяють на три групи:

1) високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних затрат складає 30-45% (вони переважають затрати на сировину і матеріали) - наприклад, виробництво магнію, алюмінію, титану;

2) середньо- або малоенергомісткі, в яких частка паливно-енергетичних затрат складає 15-20% (тобто менше від затрат на сировину і матеріали) - наприклад, сільгоспмашини, цукор;

3) неенергомісткі, де паливно-енергетичні затрати складають менше 15 % (тобто у декілька разів менші від затрат на сировину і матеріали) - наприклад, цемент, хліб.

Звісно, виробництва високої енергомісткості розміщуються поблизу паливних баз та електростанцій.

З природних ресурсів важливим фактором є *водний*. Вода використовується практично в усіх галузях народного господарства (особливо значні витрати у промисловому і сільськогосподарському виробництві). Саме тому вплив водного фактору на розміщення виробництва має велике значення.

Виробництва високої водомісткості розміщуються поблизу водних ресурсів. *Низький ступінь водомісткості* – сода, текстильні машини. *Середній ступінь водомісткості* – глинозем, кормові дріжджі. *Високий ступінь* – віскозний шовк, сталь, очищення бавовнику, вовни.

Відсутність води або обмеженість водних ресурсів у регіоні може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. В промисловості такими є галузі хімічної промисловості, чорної металургії, первинної очистки текстильної сировини тощо.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях. Так, на виробництво 1 т рису необхідно 8 тис. м³ води, бавовнику - 5 тис. м тощо. Водні ресурси на Україні обмежені і це потрібно врахувати при розміщенні того чи іншого виробничого підрозділу.

Велика роль відводиться наявним водосховищам, що споруджені в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, та ряду інших на малих річках. Регулювання водостоку за допомогою водосховищ забезпечує потреби народного господарства в енергетиці та водопостачанні галузей промисловості, сільського господарства, населення міст та селищ України.

2) *Демографічні фактори розміщення продуктивних сил* включають чисельність населення і його розміщення, кількісна і якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі регіонів і областей. Нерівномірність розселення населення викликає потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його можливої міграції з огляду перспективи розвитку економічних регіонів. При наявності великих промислових центрів ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах, обмеження нового будівництва у великих.

Демографічні фактори великою мірою впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Необхідно зазначити, що ці виробництва можуть успішно розвиватися за умови наявності висококваліфікованих працівників і значних інвестицій в науково-дослідну базу. Сьогодні, як правило, виробництва, що залежать від фактора наукомісткості, розміщуються в центрах науки і освіти (Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові). Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається

кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції, кількістю робітників (робочого часу), потрібних для виробництва певної (необхідної) кількості продукції, кількістю продукції, необхідної з розрахунку на одного працівника.

Комплексний аналіз цих факторів допомагає оцінити рівень трудозабезпеченості певних територій, а відтак і можливостей розміщення нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації, низькою рентабельністю, необхідністю реструктуризації господарського комплексу тощо. *Демографічні фактори* чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

3) *Соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в його освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці.* Ці фактори мають винятково важливе значення в розміщенні будь-якого виробництва Вони покликані забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом, промисловістю і сільськогосподарським виробництвом, раціональну зайнятість населення, охорону природи, розвиток освіти і охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг, поліпшення умов праці і рівня життя людей.

З розвитком продуктивних сил роль соціально-економічного фактора постійно підвищується. У площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу соціальної сфери та задоволення зростаючих потреб населення, особливо в сільській місцевості. Це повинне сприяти досягненню внутрішньорегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку нарівні міських і сільських поселень. З розвитком науки і техніки дія окремих факторів розміщення продуктивних сил послаблюється. Одночасно посилюється дія інших факторів, тобто їх актуальність зростає. Наприклад, впровадження трудозберігаючих технологій може послаблювати залежність окремих галузей промисловості від наявності деяких видів сировини.

4) *Техніко-економічні фактори.* Сюди зараховують науково-технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Головним і вирішальним фактором виступає науково-технічний прогрес, який істотно впливає на розміщення підприємств і галузей у результаті наукових досягнень та корінних змін у технологіях промислового та сільськогосподарського виробництва. Прискорення його впровадження послаблює вплив природно-географічних і демографічних факторів, оскільки він знижує матеріало- і трудозатрати, фондо- і капіталомісткість, сприяє прискореному розвитку продуктивних сил економічних районів, стимулює комплексне використання природно-ресурсного потенціалу. Особливо науково-технічний прогрес важливу роль

відіграє у розміщенні виробництва хімічної галузі, яка значно розширює можливості задоволення потреб підприємств у сировині та основних матеріалах, створює можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи у різних галузях (гірничодобувній, деревообробній, сільськогосподарській, харчовій та інших) та активно впливати на поліпшення охорони навколишнього середовища.

Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

5) *Транспортний фактор* є одним з найбільш впливових при розміщенні продуктивних сил. Залежно від відстані транспортних перевозок, витрат на них, розміщення виробництва тяжіє як до сировини, так і до споживачів.

Враховуючи характер транспортного впливу, необхідно визначати, в першу чергу, витрати сировини, палива та інших важливих елементів на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готових виробів, то в цьому випадку, підприємство доцільно розміщувати поблизу сировини і палива, оскільки це приводить до скорочення транспортних витрат (*наприклад*, промисловість будівельних матеріалів - виробництво цементу і стінових матеріалів). У випадках, коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній відстані від сировинних баз (виробництво суперфосфату, макаронних виробів, виробів галузей легкої промисловості тощо). Якщо на виробництво готового продукту витрачається стільки сировини, скільки становить його вага, тоді підприємство доцільно розміщати виходячи із економічної ефективності, де є найбільш сприятливі умови (або в районах поблизу сировини, або в споживача готової продукції, або в місцях концентрації населення).

б) *Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил* охоплюють: географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір. В цілому географічне положення України є сприятливим для економічного розвитку ((Україна має зручне географічне положення: поблизу Чорного моря, близькість до країн Європи і Близького Сходу, наявність розвиненої транспортної мережі міжнародного значення, межує з Росією, Польщею, Туреччиною, Білорусією, Молдовою, Словаччиною, Угорщиною).

Дія геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни чи певного регіону в структуру світового економічного простору і міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави світогосподарській сфері, які залежать від рівня ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики

Сучасне розміщення продуктивних сил України передбачає раціональний розподіл промисловості, сільського господарства та інших галузей з урахуванням природних ресурсів, трудових сил і транспортних зв'язків.

Формування економіки регіонів базується на економічному районуванні, що сприяє спеціалізації територій та територіальному поділу праці.

Продуктивні сили розміщуються з урахуванням природних ресурсів (вугілля на Донбасі, родючі ґрунти в Центральному), трудових ресурсів (висока урбанізація на сході) та географічного положення (морські порти в Причорномор'ї).

Спеціалізація районів формується історично, але змінюється під впливом ринкових відносин і деіндустріалізації (табл. 1).

Таблиця 1 Спеціалізація економічних районів України

Район	Основні області	Ключова спеціалізація
Донецький	Донецька, Луганська	Чорна металургія, вугілля, машинобудування
Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька	Металургія, енергетика, хімія
Північно-Східний	Харківська, Сумська	Машинобудування, хімія, АПК
Столичний	Київська, Чернігівська	Високотехнологічне виробництво, послуги
Центральний	Черкаська, Кіровоградська	АПК, харчова промисловість
Подільський	Вінницька, Хмельницька	Сільське господарство, легка промисловість
Північно-Західний	Волинська, Рівненська	Лісова промисловість, АПК
Карпатський	Івано-Франківська, Закарпатська	Деревообробка, туризм, АПК
Причорноморський	Одеська, Херсонська	Портова економіка, АПК, туризм

Через війну східні регіони (Донецький, Придніпровський) зазнали руйнувань, тоді як західні (Столичний, Карпатський) демонструють зростання. У 2025 році загальний ВВП України зріс на 2,2%, з фокусом на модернізацію та інновації в регіонах.

Сучасні виклики економіки регіонів України пов'язані з наслідками повномасштабної війни, що спричинила руйнування інфраструктури, міграцію та структурні зміни. У 2025–2026 рр. ключовими є безпекові ризики, демографічна криза та потреба в модернізації регіональних економік.

Основні виклики:

- Безпековий фактор: руйнування промисловості в східних регіонах (Донецька -90%, Харківська -92%), втрата транзитного потенціалу та обмеження логістики.
- Міграційна криза: рідтік трудових ресурсів, дефіцит кадрів (демографічна катастрофа як головне обмеження зростання).

- Диференціація розвитку: поглиблення розриву між заходом (зростання) та сходом/півднем (втрати), втрата спеціалізації через війну.

Економічні проблеми:

- Інфраструктура та інвестиції: масштабні руйнування (Світовий банк), нестача інженерних мереж для релокації бізнесу, скорочення інновацій (особливо в Дніпропетровській, Сумській).

- Фінансові ризики: зростання боргу до 116% ВВП у 2026 р., інфляція, фіскальний тиск, тінізація економіки.

- Екологічні втрати: Знищення екосистем, надмірна розораність, порушення балансу угідь у прифронтових областях.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Зміст

1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування.
2. Основні ознаки та роль економічного районування.
3. Фактори розвитку регіонів та економічних районів.
4. Класифікація регіонів.
5. Принципи економічного районування.
6. Методи оцінки спеціалізації економічних районів.
7. Мережа економічних районів України.
8. Особливості сучасного економічного районування України.

1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування

Усі країни світу характеризуються суттєвими територіальними відмінностями, зокрема, великою своєрідністю спеціалізації та структури виробництва, які обумовлені природними, економічними, соціальними, історичними умовами.

Відмінності в характері способу життя, функціонування та розвиток господарства в межах однієї країни обумовили проблему її розчленування, поділу, що дістала в науковій сфері назву *районування*. Районування є могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних явищ і об'єктів, їх прогнозування, планування і управління ними.

На цій об'єктивній основі розвивається внутрішньодержавний територіальний поділ праці та формуються своєрідні природно-господарські утворення, які характеризуються певною спеціалізацією – так звані економічні райони. Їх виділення, вивчення, прогнозування розвитку і лежить в основі економічного районування країни.

Районування – це об'єктивний процес формування і розвитку територій як інтегральних виробничо-територіальних систем (економічне районування) або суспільно-територіальних систем (соціально-економічне районування).

У найбільш узагальненому трактуванні районування – це загальнонауковий метод систематизації інформації у найрізноманітніших цілях. Виходячи з цього, *економічне районування* – це метод систематизації інформації про територіальну організацію продуктивних сил та територіальні відмінності соціально-економічного життя країни. У той же час, згідно зі змістом цієї категорії, економічне районування – це процес поділу країни на економічні райони, які історично склалися у процесі розвитку і розміщення продуктивних сил, господарського освоєння території.

Кожен економічний район відзначається своїми суспільно-територіальними властивостями та повинен розвиватися згідно з

індивідуальною стратегією розвитку продуктивних сил, яка б виходила із загальнодержавних цілей та можливостей, і ресурсів відповідної території.

Економічне районування – найважливіша передумова дієвого регіонального програмування, проведення ефективної державної регіональної політики.

Сам процес економічного районування являє собою доцільний, науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

Розробленням теорії економічних районів займалися усі провідні науковці європейських країн.

Таблиця 2 Порівняльна характеристика наукових шкіл просторово-регіонального розвитку

Наукова школа	Ключові представники	Основні ідеї та концепції	Об'єкт дослідження
Німецька (Штандортна)	Йоганн Генріх фон Тюнен, Альфред Вебер, Вальтер Крісталлер, А. Льош	Теорія сільськогосподарського штандорту, промислові штандорти (мінімізація витрат), теорія центральних місць.	Математичні моделі оптимального розміщення окремих підприємств та міст.
Французька (Географії людини)	Поль Відаль де ла Блаш, Ж. Брюн, Франсуа Перру	Концепція «полюсів зростання» та «центрів тяжіння». Район як цілісний організм зі спільним способом життя (<i>genre de vie</i>).	Взаємодія людини, культури та природної середовища у межах району.
Англо-американська (Регіональна наука)	П. Геддес, У. Ізард	Синтез економіки та географії. Вивчення міських агломерацій (конурбацій) та системне моделювання регіонів.	Планування територій, розвиток міських систем та промислових вузлів.
Скандинавська	Б. Олін, Т. Хегерstrand	Теорія міжрегіональної торгівлі, дифузія інновацій (як ідеї та технології поширюються районами).	Переміщення ресурсів та технологій між економічними районами.

В Україні потужну школу економічного районування створив *Константин Воблій (1876-1947)*, який виділив райони на основі спеціалізації господарства, а не лише природних умов.

Виділяють два основних види економічного районування: загальне (або інтегральне) та галузеве.

Інтегральне районування відображає просторову взаємодію всіх компонентів суспільно-географічних комплексів на певній території. Це районування передбачає розчленування території як цілісного природничо-соціо-економічного явища. Загальне районування охоплює

природу й усе народне господарство певної країни з усіма його галузями та зв'язками.

Галузеве економічне районування поділяє територію країни на окремі райони, виходячи з однієї певної ознаки – *однієї галузі виробництва*. Отже, галузевий район – це територія з підвищеною концентрацією виробництва, продукції чи послуг відповідної галузі, що характеризуються специфічними місцевими умовами, їх структурою, проблемами і перспективами розвитку, його територіальною організацією і положенням в системі міжгалузевого господарського комплексу.

Територіальний поділ праці є об'єктивною закономірністю розвитку продуктивних сил, у межах якої економічні райони формуються як спеціалізовані територіальні системи господарства. У результаті цього процесу окремі економічні райони зосереджуються на виробництві найбільш ефективних і конкурентоспроможних видів продукції відповідно до своїх ресурсних, трудових та інфраструктурних переваг, що забезпечує раціональне використання ресурсів і підвищення продуктивності суспільної праці.

Види територіального поділу праці:

- Міждержавний (міжнародний) поділ праці – виникає між країнами відповідно до їхніх природно-кліматичних, історичних та економічних умов.
- Міжрегіональний поділ праці – проявляється у спеціалізації регіонів (економічних районів) на виробництві певної продукції.
- Внутрішньорайонний поділ праці – виникає між промисловими вузлами та населеними пунктами.

2. Ознаки економічного районування (традиційні або класичні)

✓ *Прив'язаність території до головного ядра.* Ядром виступає найбільше місто в районі. Ядро – це потужний промисловий, культурний, науковий, транспортний центр. В Україні такими містами є: Київ, Харків, Одеса і т.д.

✓ *Комплексний розвиток району.* Основою району є територіальний соціально-економічний комплекс (поєднання підприємств і організацій на компактній території).

✓ *Спеціалізація у загальноукраїнському поділі праці.* Район спеціалізується на виробництві тих товарів і послуг, щодо яких склалися найкращі передумови.

✓ *Можливість здійснювати в межах району територіальне регулювання і координацію соціальних, економічних і демографічних процесів.* Головним засобом цього регулювання стає складання і реалізація обґрунтованих програм і концепцій науково-технічного, соціального, економічного розвитку районів.

✓ *Відносна постійність різних економічних показників.* Регіони, які входять до економічного району мають бути схожими за соціально-економічним розвитком, мати спільні проблеми розвитку та тісні економічні зв'язки між суб'єктами господарської діяльності.

Значення економічного районування:

- сприяє підвищенню ефективності природно-ресурсного, виробничого та науково-технічного потенціалів районів і країни в цілому;
- є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики;
- сприяє покращенню соціально-економічного розвитку країни.

3. Фактори розвитку регіонів та економічних районів:

- *Територіальний поділ праці* – є результатом просторового прояву дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

- *Економіко-географічне положення території* - значною мірою впливає на формування спеціалізації господарства регіону (району).

- *Природно-ресурсний потенціал*. Природні умови і ресурси є основою розвитку регіону. Від розміщення природних ресурсів залежить регіональна галузева і територіальна структури господарства.

- *Трудовий потенціал*. Ефективне функціонування регіональної економіки неможливе без забезпечення господарського комплексу трудовими ресурсами. Суттєве значення мають чисельність трудових ресурсів, їх якісний склад та рівень зайнятості у різних сферах економічної діяльності.

- *Виробничий потенціал*. Сукупність виробничих підприємств регіону, які сприяють утворенню на певній території галузевих і міжгалузевих територіально-виробничих комплексів.

- *Наявність великих міських населених пунктів*. Великі регіональні та індустріальні центри (Київ, Харків, Донецьк, Дніпро, Одеса, Львів) є зонами економічного тяжіння прилеглих територій. Саме великі міста забезпечують зв'язок центру і периферії регіону та економічного району.

3. Класифікація економічних районів

1) За рівнем охоплення території:

- Мікрорайони – поділ на адміністративні райони в межах областей;
- Мезорайони – економічні райони, які включають, як правило 2-3-області;

– Макрорайони – поділ території країни на територіальні частини, які включають декілька мезорайонів. *Поділ на макрорайони відбувається в країнах з територією не менше 300 тис. км².*

2) За співвідношенням ядра та периферії:

- *моноцентричні* – з одним яскравим ядром (Столичний економічний район має один виражений центр - Київ);

- *поліцентричні* – з декількома яскравими ядрами (Придніпровський економічний район – Запоріжжя, Дніпропетровськ, Кривий Ріг);

- *децентричні* – відсутність яскравих ядер (Подільський економічний район включає Вінницьку, Тернопільську, Хмельницьку області).

3) За віковою характеристикою:

– *резервні території* – слабкий розвиток продуктивних сил, недостатня участь у територіальному поділі праці, проте значний природно-ресурсний потенціал;

– *райони початкового розвитку* – відкриті природні ресурси, є населення для початку їх освоєння.

– *остаточно сформовані райони* – з комплексним розвитком і сталою галузевою структурою господарства, яка характеризується високим рівнем використання природних ресурсів.

4) *Залежно від структури економіки регіону:*

– *Індустріальні регіони* – території з переважанням добувних чи обробних галузей промисловості;

– *Індустріально-аграрні* – території з врівноваженими промисловою та агропромисловою ланками господарського комплексу;

– *Аграрні* – території з переважанням сільськогосподарського виробництва.

5) *Залежно від стану зовнішньоекономічних зв'язків:*

– *Експортоорієнтовані регіони* – продукція регіону не тільки забезпечує власні потреби, а й вивозиться за його межі;

– *Імпортоорієнтовані* – ввозяться значні обсяги продукції з інших регіонів.

6) *Залежно від економіко-географічного положення:*

– Стратегічно-важливі регіони

– Центральні регіони

– Периферійні (віддалені) регіони

– Приморські регіони

– Гірські регіони

7) *За рівнем соціально-економічного розвитку регіонів:*

– *Високорозвинені регіони* – регіони з прогресивним станом економіки, високим рівнем життя населення, стабільною, політичною та екологічною ситуаціями. Такі регіони знаходяться в більш вигідному положенні.

– *Проблемні регіони* – регіони, розвиток яких з певних причин суттєво відстає від середньо державного рівня.

Проблемні регіони:

– *Слаборозвинені* – регіони економічна відсталість яких викликана географічними факторами (конфігурація території, рельєф території) або історичними передумовами.

– *Депресивні* – регіони, які не в змозі самостійно (без допомоги держави або зовнішньої допомоги (дотацій)) вирішити свої гострі проблеми. Це території з наявною структурно-кризовою економікою.

Причини депресивності стану регіонів:

– Несприятлива демографічна ситуація, яка веде до зменшення населення у тому числі і трудових ресурсів.

– Недосконала територіальна і галузева структура господарства.

– Природні та антропогенні катастрофи, наявність екологічних проблем.

- Соціально-політичні конфлікти (воєнні, етнічні).
- Наявна структурна криза виробництва (виробництва стали неефективними в результаті змін у розвитку продуктивних сил).
- Виснаження родовищ корисних копалин, які раніше стимулювали розвиток регіонів, а на даний момент стримують його.

Інструменти стимулювання розвитку депресивних територій:

- встановлення спеціального режиму інвестиційної та інноваційної діяльності суб'єктам господарювання, що реалізують проекти в пріоритетних сферах;
- створення територій пріоритетного розвитку;
- спрямування державних капіталовкладень у розвиток інфраструктури;
- надання фінансової підтримки малим підприємствам;
- впровадження спеціальної податкової політики;
- реструктуризація підприємств і диверсифікація виробництва, закриття збиткових підприємств;
- соціальна підтримка села.

Показники розвитку, за якими території визначаються депресивними:

- регіони, у яких протягом останніх 5-ти років найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу;
- промислові регіони, у яких протягом останніх 3-х років є найвищими середні показники рівня безробіття, зайнятості у промисловості, найнижчий обсяг промислового виробництва на одну особу та найнижчий рівень середньої заробітної плати;
- сільські райони, у яких протягом останніх 3-х років є найнижчими щільність населення, природний приріст населення, найвищою – частка зайнятих у сільському господарстві, найнижчий обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу та найнижчий рівень заробітної плати.

5. Принципи економічного районування

1) *Принцип територіальної цілісності* – економічний район має бути великою економічно цілісною територією, на якій є значні природні ресурси, достатні трудові і фінансові ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації та забезпечення сучасного й перспективного розвитку.

2) *Принцип одномасштабності* – розміри територій великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів у межах району до економічно доцільних відстаней, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою.

3) *Принцип єдиного господарського комплексу* – на території району повинен бути сформований господарський комплекс, основою якого є територіальний комплекс з такою галузевою структурою:

- профільюючі галузі – галузі, які включають до свого складу кілька галузей промисловості і АПК;
- галузі, які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини (добування та збагачення сировини, виробництво напівфабрикатів, ремонт обладнання);
- галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами.

4) *Принцип економіко-географічного положення* – при виділенні економічного району обов’язково повинне враховуватися економіко-географічне положення території та його вплив на спеціалізацію та особливості розміщення продуктивних сил.

5) *Адміністративний принцип* – до складу економічних районів повинні повністю включатися території адміністративних областей, районів, автономних республік без порушення їх меж.

6. Методи оцінки спеціалізації економічних районів

Коефіцієнти визначення спеціалізації регіонів:

1. *Показник загального рівня спеціалізації* – визначає конкретне місце, значущість господарського розвитку регіону (економічного району). Розраховується за формулою:

$$C = P_v \div P \times 100\%$$

C - загальний рівень спеціалізації району (регіону);

P – сукупний суспільний продукт, який створений у районі (регіоні), у вартісному виразі;

P_v – частина сукупного суспільного продукту району (регіону), що вивозиться за його межі, у вартісному виразі.

2. *Коефіцієнт локалізації (концентрації)* – характеризує основний напрямок спеціалізації регіону і визначається відношенням суми витрат на виробництво продукції певної галузі до загальної вартості продукції. Визначається за формулою:

$$K_l = \frac{G_p}{P_p} \div \frac{G_k}{P_k};$$

G_p – показник галузі регіону (валова продукція (ВП), кількість робітників (КР), вартість основних фондів (ОФ));

G_k – аналогічні показники по країні;

P_p – загальний показник промисловості регіону (ВП, КР, вартість ОФ);

P_k – аналогічні показники для промисловості країни.

Співвідношення G_p/P_p показує частку галузі у промисловому виробництві регіону (району).

G_k/P_k – частку цієї ж галузі у промисловості країни.

Якщо K_l = 1, то частка галузі у промисловості регіону та країни однакові. Це означає рівномірну концентрацію галузі у регіоні (харчова промисловість).

Якщо $K_d \geq 1$, то мова йде про вищу, ніж середнє значення, концентрацію промисловості на території регіону (чорна металургія у Донецькій області).

3. Коефіцієнт виробництва продукції на душу населення визначається за формулою:

$$K_d = \frac{\Gamma_r}{\Gamma_k} \div \frac{N_r}{N_k};$$

Γ_r – показник галузі регіону (валова продукція (ВП), кількість робітників (КР), вартість основних фондів (ОФ));

Γ_k – аналогічні показники по країні;

N_r – чисельність населення регіону;

N_k – чисельність населення країни.

Співвідношення Γ_r/Γ_k характеризує розвиток галузі в регіоні стосовно країни; N_r/N_k – частка населення регіону у населенні країни.

Якщо $K_d = 1$, ці частки однакові, що свідчить про рівномірний, пропорційний населенню розподіл даної галузі у регіоні. Якщо $K_d \geq 1$, то досліджувана галузь сконцентрована у регіоні більше, ніж у середньому по країні. Чим більше значення K_d , тим вищий рівень концентрації галузі на території.

4. Коефіцієнт міжрайонної товарності – дає можливість оцінити потенціал району і точніше визначити його місце в товарообміні.

Розраховується за формулою:

$$K_{MT} = \frac{V_{\text{вив.р.}}}{V_{\text{вир.р.}}};$$

$V_{\text{вив.р.}}$ – вартість продукції певної галузі району, що вивозиться за його межі;

$V_{\text{вир.р.}}$ – загальна вартість продукції, що виробляється у регіоні.

Значення коефіцієнта міжрайонної товарності для галузей спеціалізації завжди менше одиниці.

7. Мережа економічних районів України

Історичні етапи економічного районування України

1) *Довоєнний період:* У 1921р. комісією Держплану під керівництвом І.Г. Олександрова територію України розділили на два райони: Південний (гірничопромисловий) та Південно-Західний (сільськогосподарський). Однак уряд України не прийняв такого поділу, внаслідок чого Україна у довоєнний час залишалася єдиним економічним районом.

2) *Післявоєнний період:* Після стабілізації адміністративно-територіального поділу України розпочалось науково-обґрунтоване розроблення мережі економічних районів.

– 1952 рік – територію України розділено на 5 економічних районів;

– 1957 рік – розроблена нова мережа, яка складалася з 11 економічних районів;

– 1960 рік – кількість районів збільшено до 14;

– 1962 рік – територію України розділили на 7 економічних районів.

3) *Сучасний період*: Після розпаду СРСР в умовах переходу України до самостійного економічного розвитку та самостійного економічного розвитку стара мережа економічних районів втратила своє призначення. Виникла проблема розроблення і затвердження мережі економічних районів, яка б відповідала потребам подальшого розвитку економіки держави.

Сучасна наукова концепція економічного районування України була розроблена українськими вченими-економіко-географами у 1990–2000-х роках.

Найбільш відомими розробниками сучасної мережі економічних районів України є:

– Олег Шаблій — один із авторів сучасної схеми суспільно-географічного та економічного районування України, автор підручників і наукових концепцій регіонального поділу.

– Михайло Паламарчук — розробник теоретичних основ економічного районування.

– Іван Дорогунцов — дослідник регіональної економіки та продуктивних сил.

– Федір Заставний — представник львівської школи економічної географії.

Сучасна мережа економічних районів України формувалася:

– на базі радянської схеми районування;

– з урахуванням ринкової трансформації економіки;

– у контексті європейської інтеграції (адаптація до стандартів NUTS).

¶ Важливо зазначити, що в Україні *економічні райони не мають адміністративного статусу*, а використовуються переважно в наукових, освітніх та аналітичних цілях. Отже, територію України розділили на 9 економічних районів.

Економічне районування дає можливість вирішувати такі проблеми:

✓ поступове зближення рівнів соціально-економічного розвитку областей України на основі здійснення раціонального розміщення продуктивних сил;

✓ посилення інтеграційних процесів в економічному розвитку регіонів за рахунок спеціалізації і кооперації виробництва;

✓ ефективного використання природно-ресурсного і трудового потенціалу;

✓ зростання ринку власних товарних ресурсів і витіснення товарів іноземних фірм, які можуть вироблятися підприємствами України;

✓ загальне піднесення рівня життя і добробуту населення.

При цьому обґрунтовуються основні завдання й показники соціально-економічного розвитку регіонів та шляхи вирішення соціальних, економічних і екологічних проблем.

Отже, економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства і, водночас, одним із засобів

раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

Таблиця 3 Сучасне економічне районування України

За М. Д. Пістунюм		За Ф. Д. Заставним		За В. А. Поповкіним	
Район	Області	Район	Області	Район	Області
Донецький	Донецька, Луганська	Донецький	Донецька, Луганська	Донбас	Донецька, Луганська
Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська	Придніпровський, Центральнополіський	Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Чернігівська, Житомирська	Запорізький, Придніпровський, Київське Полісся	Дніпропетровська, Запорізька, Житомирська, Київська, Чернігівська
Київський	Київська, Чернігівська, Черкаська	Північно-Східний	Полтавська, Сумська, Харківська	Слобідська Україна	Полтавська, Сумська, Харківська
Північно-Східний	Полтавська, Сумська, Харківська	Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька	Поділля	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька
Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька	Центральнотернопільський	Черкаська, Кіровоградська,	Волинське Полісся	Волинська, Рівненська
Волинський	Волинська, Житомирська, Рівненська	Карпатський	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Українські Карпати	Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська, Чернівецька
Карпатський	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Західно-Поліський	Волинська, Рівненська	Північне Причорномор'я та Крим	Миколаївська, Одеська, Херсонська, Автономна Республіка Крим
Чорноморський	Одеська, Миколаївська, Херсонська	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська, Автономна Республіка Крим	Середнє Подніпров'я	Кіровоградська, Черкаська
Кримський	Автономна Республіка Крим				

Особливості сучасного формування ЕР України

Сучасне економічне районування України формується під впливом трансформаційної економіки, децентралізації, євроінтеграційних процесів та воєнних викликів. Воно має такі ключові ознаки:

- Комплексність розвитку території.
- Спеціалізація регіонів.
- Територіальна цілісність і суміжність.
- Внутрішні економічні зв'язки.
- Наявність економічного ядра.
- Орієнтація на ринкові механізми.
- Відповідність європейським стандартам (NUTS).

- Децентралізація управління.
- Адаптивність до воєнних і безпекових факторів.
- Інноваційна та цифрова трансформація.

У процесі євроінтеграції районування узгоджується з класифікацією територіальних одиниць ЄС (NUTS 1–3). У контексті європейської інтеграції Україна адаптує свою систему регіонального поділу до стандартів ЄС через класифікацію NUTS-UA (*Nomenclature of Territorial Units for Statistics*). Ця нова система затверджена Держстатом і набирає чинності з 1 січня 2027 року для уніфікації статистики з Євростатом.

Система NUTS була офіційно запроваджена в ЄС у 2003 році (Регламент (ЄС) № 1059/2003). Відтоді класифікація оновлюється кожні три роки, щоб відображати зміни в адміністративно-територіальному устрої держав-членів та підтримувати актуальність регіональних даних.

У 2025 році Європейський Союз здійснює черговий трирічний перегляд NUTS. Україна синхронізується з цим циклом і впроваджує оновлену класифікацію NUTS-UA у той самий період, щоб гарантувати повну сумісність регіональної статистики з європейськими стандартами.

Таке узгодження дозволяє Україні:

- передавати набори даних до Євростату відповідно до європейських вимог;
- забезпечити коректну порівнянність даних між країнами та регіонами;
- використовувати спільні підходи ЄС до формування державної регіональної політики.

Для користувачів це означає якісніші та зручні для аналізу регіональні дані, зокрема завдяки уніфікованій структурі, єдиним територіальним рівням і можливості напряму порівнювати ситуацію в українських регіонах із регіонами країн ЄС.

Структура NUTS-UA

NUTS-UA має *три рівні ієрархічного поділу*, аналогічні європейським.

- NUTS-UA1: 9 статистичних макрорегіонів (групи областей), наприклад, Захід, Центр, Південь.
- NUTS-UA2: 27 регіонів (області, АР Крим, Київ, Севастополь).
- NUTS-UA3: 138 одиниць (райони, Київ, Севастополь).

Адаптація дозволяє передавати дані до Євростату, порівнювати регіони з ЄС та формувати спільну регіональну політику, як-от згуртованості, що полегшує аналіз ВРП, інвестицій та диспропорцій, актуально для України з її різними регіонами (наприклад, Київ та периферія).

Агломерації — це компактні скупчення міських поселень, об'єднаних інтенсивними економічними, трудовими, транспортними та соціальними зв'язками, що формують єдину динамічну систему, котра передбачає максимальне використання спільних ресурсів, оптимізацію інфраструктури та навіть спільне врядування.

В Україні поняття агломерації офіційно закріпили в Державній стратегії регіонального розвитку (ДСРР) 2021–2027, де також визначили сім потенційних агломерацій: Київську, Львівську, Харківську, Одеську, Дніпровську, Запорізьку та Криворізьку. В ДСРР визначають агломерації як скупчення міст із загальною чисельністю понад 500 тисяч осіб. У країнах ЄС ця планка ще нижча — 250 тисяч.

У контексті NUTS-UA та європейської інтеграції агломерації сприяють співпраці громад для статистики, планування та зростання ВРП, як у лідерів типу Києва чи Дніпра.

Інноваційний хаб — це територіально зосереджений центр концентрації інноваційної діяльності, який об'єднує: ІТ-компанії, стартапи, науково-дослідні установи, університети, інвесторів, бізнес-інкубатори та акселератори.

Кластер — це територіально локалізована група взаємопов'язаних підприємств, постачальників, сервісних компаній, наукових установ і органів влади, які функціонують у межах однієї або суміжних галузей.

ТЕМА 4. ДЕРЖАВНА РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ

Зміст

1. Роль ДРП в економіці країни.
2. Сутність ДРП.
3. Об'єкти і суб'єкти ДРП.
4. Принципи ДРП.
5. Основні цілі і завдання ДРП.

1. Роль ДРП в економіці країни

Роль державної регіональної політики (ДРП) в Україні сьогодні трансформувалася з суто економічного регулювання у фундаментальний чинник національної безпеки та державного виживання. В умовах війни та євроінтеграції її значення охоплює кілька критичних рівнів.

1. Забезпечення територіальної цілісності та єдності. ДРП виступає "клеєм", що утримує різномірні регіони в межах єдиного політичного та правового поля.

- Протидія сепаратизму: Зменшення економічного розриву між Заходом, Центром та Сходом нівелює підґрунтя для штучного розпалювання регіональних конфліктів.

- Згуртованість: Формування єдиного інформаційного та культурного простору, де мешканець кожної громади відчуває зв'язок із державою.

2. Економічна стійкість та відновлення. Роль ДРП полягає у створенні умов, за яких кожен регіон стає самодостатнім суб'єктом, а не утриманцем держбюджету.

- Релокація та адаптація: Управління переміщенням виробничих потужностей із прифронтових зон у безпечніші регіони (Закарпаття, Львівщина, Буковина).

- Стимулювання інвестицій: Створення індустріальних парків та спеціальних правових режимів (наприклад, для ІТ або агропереробки), що дозволяє залучати капітал навіть у ризикованих умовах.

3. Соціальний захист та демографічна стабілізація. ДРП має зупинити "вимивання" людського капіталу з постраждалих територій.

- Якість життя: Завдяки децентралізації, роль ДРП полягає у наближенні послуг (ЦНАП, медицина, освіта) безпосередньо до людини.

- Повернення біженців: Створення житлової та соціальної інфраструктури, що є ключовою умовою для повернення українців з-за кордону.

4. Провідник євроінтеграційних стандартів. Регіональна політика ЄС (Cohesion Policy) є однією з найфінансованіших у Євросоюзі. Роль української ДРП — підготувати підґрунтя для отримання цих структурних фондів:

- Проектний менеджмент: навчання громад писати проекти, що відповідають вимогам ЄС.

– Транскордонне співробітництво: розбудова спільних із Польщею, Румунією та Словаччиною інфраструктурних об'єктів.

Таблиця 4 Рівні впливу ДРП на розвиток держави

Рівень	Роль ДРП	Результат
Політичний	Децентралізація влади	Реальна влада на місцях, підзвітність громад
Економічний	Smart-спеціалізація	Ефективне використання локальних ресурсів
Екологічний	Сталий розвиток	Раціональне природокористування, еко-безпека
Безпековий	Стійкість критичної інфраструктури	Швидке відновлення енерго- та водопостачання

2. Сутність державної регіональної політики

Пріоритетними напрямками регіональної політики є вирішення демографічних, екологічних, виробничих та інших проблем, що сприятиме загальному економічному піднесенню як регіонів, так і економіки країни в цілому.

Державна регіональна політика — це система цілей, заходів, засобів та інструментів центральних і місцевих органів влади, спрямованих на забезпечення сталого розвитку регіонів, подолання міжрегіональних диспропорцій та максимальне використання внутрішнього потенціалу кожної території.

Державна регіональна політика — це діяльність держави, спрямована на управління соціально-економічним розвитком регіонів, зменшення територіальних диспропорцій та підвищення якості життя населення.

Державна регіональна політика є взаємопов'язаним комплексом управлінських заходів, спрямованих на соціально-економічний, культурно-освітній, оборонний та екологічний розвиток регіонів з урахуванням їхніх етнічних, історичних і географічних особливостей з метою досягнення національних цілей.

Ключові аспекти сутності:

– *Соціальний:* забезпечення рівного доступу громадян до якісних державних послуг (освіта, медицина) незалежно від місця проживання.

– *Економічний:* стимулювання господарської діяльності, підтримка точок росту та залучення інвестицій.

– *Екологічний:* раціональне використання природних ресурсів та збереження довкілля в межах конкретних ландшафтів.

– *Політико-правовий:* розмежування повноважень між центром та громадами (децентралізація).

ЗАКОН УКРАЇНИ «Про засади державної регіональної політики» від 2015 р. у редакції від 01.01.2026 р. стаття 1: *державна регіональна політика* - система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням

природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності.

3. Об'єкти та суб'єкти ДРП

Серед науковців немає одностайної думки щодо однозначного визначення суб'єкта і об'єкта державної регіональної політики.

Об'єкти регіональної економічної політики – територіальні утворення (регіони, ТГ тощо), у межах яких здійснюється державне управління та місцеве самоврядування.

Суб'єкти регіональної політики – центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання соціально-економічного розвитку регіонів:

- Парламент України – визначає засади державної регіональної політики та її законодавчі основи;
- Президент України – виступає гарантом прав територіальних громад та місцевого самоврядування;
- Кабінет Міністрів України – забезпечує здійснення державної регіональної політики;
- Центральні та місцеві органи виконавчої влади – в межах своєї компетенції.

На думку більшості, домінує погляд, згідно з яким провідним суб'єктом цієї політики визнається держава, а об'єктами - соціально-економічні процеси, що протікають на певній території, соціальні верстви населення, територіальні чи галузеві пропорції господарства.

Об'єктами державної регіональної політики в ринкових умовах господарювання виступають самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості населення та рівнем його життя. Спеціальним об'єктом регіональної економічної політики можуть бути депресивні чи моно-профільні території, зони стихійного лиха, природних, антропо- і техногенних катастроф.

Згідно з Законом України «Про засади державної регіональної політики» :

Об'єктами державної регіональної політики є регіони, макрорегіони, мікрорегіони. Об'єктами державної регіональної політики можуть бути групи регіонів (або їх частин), територіальні громади, визначені за критеріями та в порядку, встановленими Кабінетом Міністрів України.

Суб'єктами державної регіональної політики є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, органи влади Автономної Республіки Крим, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.

При формуванні і реалізації ефективної регіональної політики розробляють типологію регіонів як об'єктів цієї політики.

В основу типології можуть бути покладені різні ознаки: природно-географічні, геополітичні, демографічні, соціально-економічні.

Рисунок 2 – Система органів виконавчої державної влади України

Основними індикаторами, за якими визначають тип регіону:

- виробництво внутрішнього валового продукту (ВВП) на душу населення;
- показники демографічної ситуації та якості життя людей;
- техногенне навантаження економічних районів;
- фінансовий стан і самозабезпеченість регіону;
- активність інвестиційної політики, забезпеченість бюджетної сфери.

Відповідно до структури економіки регіони, вирізняють *індустріальні, індустріально-аграрні і аграрні території*. Для успішної реалізації Державної регіональної економічної політики необхідно враховувати міжрегіональні і міждержавні економічні зв'язки. Виділяють також *експортно та імпоротно орієнтовані території*. Часто виділяють *стратегічно важливі для держави території* з метою можливого залучення іноземних інвестицій, зайнятості робочої сили, ефективного використання природних ресурсів. Сюди належать природні географічні та геополітичні характеристики територій, зокрема прикордонні, віддалені від основної території держави, приморські території.

Класифікація регіонів також здійснюється за такою ознакою, як *рівень економічної і соціальної безпеки*. Внутрішньою загрозою соціальній безпеці регіонів є інтенсивне посилення майнового розшарування населення, зростання бідності та чисельності безробітних. Певну загрозу економічній безпеці регіонів становить низька конкурентна спроможність продукції, високий рівень опрацювання основних виробничих фондів, незадовільна екологічна ситуація та недостатня забезпеченість інфраструктурними об'єктами.

Типологія регіонів дає можливість конкретно оцінити ситуацію і визначити прийнятні методи і форми регулятивного впливу на регіональний розвиток та диференціювати їх залежно від реальної соціально-економічної ситуації в регіоні.

Отже, держава відіграє провідну роль у формуванні і реалізації регіональної економічної політики. Вона визначає концептуальні основи та інституційні засоби регіональної політики, здійснює її правове, наукове і організаційне забезпечення.

4. Державна регіональна політика реалізується на основі таких принципів:

1) *законності* - відповідності Конституції та законам України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

2) *співробітництва* - узгодження цілей, пріоритетів, завдань, заходів і дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, забезпечення співробітництва між ними під час формування та реалізації державної регіональної політики;

3) *паритетності* - забезпечення рівних можливостей доступу об'єктів державної регіональної політики до ресурсів державної фінансової підтримки регіонального розвитку;

4) *відкритості* - забезпечення вільного доступу до інформації, що визначає державну регіональну політику і є у розпорядженні органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування;

5) *субсидіарності* - реалізації владних повноважень на найнижчому рівні управління, на якому це найбільш ефективно;

6) *координації* - взаємозв'язку та узгодженості довгострокових стратегій, планів і програм розвитку на державному, регіональному та місцевому рівнях;

7) *згуртованості* - забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної єдності України;

8) *історичної спадкоємності* - врахування та збереження позитивних надбань попереднього розвитку регіонів;

9) *етнокультурного розвитку* - відродження етнічної самосвідомості та збереження духовної і матеріальної культури етносів, сприяння розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

10) *сталого розвитку* - розвитку суспільства для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь;

11) *об'єктивності* - розроблення всіх документів, що визначають державну регіональну політику, на основі реальних показників, яких реально досягти та які можливо оцінити;

12) *рівних прав та можливостей жінок і чоловіків* - відсутності обмежень чи привілеїв за ознакою статі та забезпечення рівних умов для реалізації прав жінок і чоловіків;

13) *інклюзивності* - дотримання інтересів осіб з особливими потребами шляхом урахування при формуванні і реалізації державної регіональної політики спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації такими особами їхніх прав і основоположних свобод;

14) *інтегрованого розвитку* - поєднання галузевого та територіального підходів для розвитку територіальної громади та/або регіону, що забезпечує соціально-економічний та культурний розвиток територій.

5. Основні цілі та завдання державної регіональної політики

У ринкових умовах господарювання регіональна економічна політика стає вагомим інструментом просторового регулювання соціально-економічного розвитку.

У економічній сфері ДРП полягає:

- у досягненні економічно доцільного рівня комплексності господарства регіонів та раціональної її структури;
- у створенні економічних передумов для розвитку підприємництва та ринкової інфраструктури, проведення земельної реформи та приватизації державного майна, інших ринкових перетворень;
- у створенні і розвитку спеціальних (вільних) економічних зон;
- в удосконаленні економічного районування країни.

Головною метою державної регіональної економічної політики у соціальній сфері є:

- реалізація конкретних заходів, спрямованих на стабілізацію рівня життя всіх верств населення з поступовим підвищенням рівня добробуту;
- запровадження єдиних соціальних стандартів та посилення всіх форм соціального захисту населення;
- забезпечення продуктивної зайнятості населення через ефективне регулювання регіональних ринків праці та міграційних процесів;
- сприяння покращенню демографічної ситуації з метою збільшення тривалості життя та забезпечення природного приросту населення в регіонах;
- формування раціональної системи розселення населення на основі збереження існуючих та створення нових населених пунктів, активізації невеликих сільських та малих міських поселень, регулювання великих міст, створення міст-супутників.

На сучасному етапі екологічного розвитку важливого значення набула *екологічна сфера*. Тут головною ціллю має бути:

- запобігання забрудненню довкілля та ліквідація його наслідків;
- впровадження механізму раціонального природокористування;
- збереження унікальних територій та природних об'єктів.

У сфері соціально-культурного і духовного розвитку основними завданнями регіональної політики є забезпечення населення

працевлаштуванням, тобто робочими місцями, і залучення його до продуктивної суспільно-корисної праці.

Одним із важливих завдань регіональної економічної політики є *поліпшення демографічної ситуації у регіонах України*, покращення соціально-побутових умов життя населення, здійснення заходів щодо підтримки сімей з дітьми та найменш захищених верств населення, зростання рівня споживання населенням товарів і послуг. У найближчій перспективі необхідно домогтись зменшення показників смертності населення за рахунок покращення умов життя і праці, оздоровлення навколишнього середовища, поліпшення медичного обслуговування населення. У кожному районі потрібно розробити довгострокову програму створення робочих місць і працевлаштування населення з метою припинення відпливу за межі країни спеціалістів, вчених, працездатного населення.

Пріоритетними завданнями у *виробничій сфері* регіонів є розвиток експортних та імпортозамінних виробництв, де для цього створені сприятливі умови (необхідний економічний і науковий потенціал, вигідне географічне положення, вирішені транспортні розв'язки тощо).

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що *найвищою стратегічною ціллю державної регіональної економічної політики має бути вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів*. Пріоритетними завданнями на тривалу перспективу державними органами управління визначено розвиток галузей, які забезпечують – розвиток всього народногосподарського комплексу країни, зокрема: паливно-енергетичного, машинобудівного, агропромислового, хімічного тощо.

Таким чином, державна регіональна економічна політика має бути спрямована на відтворення умов, факторів сталого розвитку регіонів. Цьому має сприяти прогнозування перспективи розвитку суб'єктів господарювання, регіональних ринків, оцінка фінансових і ресурсних можливостей регіонів як форм реалізації регіональної політики.

З огляду на сучасні виклики, перед якими постає Україна, основні програмні завдання державної регіональної політики на найближчі п'ять років зосереджені на переході від моделі "виживання" до моделі стійкого відновлення та смарт-розвитку.

Ось ключові проблеми, вирішення яких передбачає програмна перебудова:

1. *Відновлення та модернізація пошкодженої інфраструктури*. Це першочергове завдання, яке включає не просто ремонт, а принцип "Build Back Better" (відбудувати краще, ніж було):

- ✓ Відновлення житлового фонду та об'єктів соціальної сфери (школи, лікарні).

- ✓ Модернізація енергетичної мережі з акцентом на децентралізацію та відновлювані джерела.

- ✓ Розбудова логістичних шляхів, що інтегрують українські регіони в європейський транспортний простір.

2. *Подолання глибоких міжрегіональних диспропорцій.* Війна посилила розрив між регіонами. Програма передбачає диференційований підхід:

✓ Тимчасово окуповані та деокуповані території: розмінування, відновлення базового управління та критичних послуг.

✓ Території стійкого розвитку (тилові регіони): стимулювання інвестицій та підтримка релокованого бізнесу.

✓ Прикордонні регіони: розвиток пунктів пропуску та транскордонного співробітництва з ЄС.

3. *Стимулювання економічного саморозвитку громад.* Перехід від субвенційної залежності до створення власних точок росту:

✓ Запровадження стратегій Smart-спеціалізації (фокус на унікальних конкурентних перевагах кожної області).

✓ Розвиток мережі індустріальних парків та технологічних кластерів.

✓ Підтримка малого та середнього бізнесу через спрощення регуляторного середовища на місцях.

4. *Демографічна стійкість та людський капітал.* Найскладніша проблема, що потребує системних рішень:

✓ Створення умов для повернення вимушених мігрантів (робочі місця, доступне житло).

✓ Адаптація соціальної інфраструктури до потреб ветеранів та осіб з інвалідністю (інклюзивність).

✓ Підтримка програм перекваліфікації кадрів відповідно до потреб локальних ринків праці.

5. *Завершення реформи децентралізації.* Зміцнення спроможності місцевого самоврядування:

• Чітке розмежування повноважень між органами державної влади та місцевим самоврядуванням.

• Посилення фінансової автономії громад паралельно з ефективним державним наглядом (інститут префектів).

• Цифровізація регіонального управління (розширення мережі ЦНАПів та впровадження систем е-урядування).

Таблиця 5 Порівняльна таблиця типів територій у новій регіональній політиці

Тип території	Пріоритетне завдання	Механізм реалізації
Території відновлення	Розмінування та критична інфраструктура	Прямі державні та міжнародні дотації
Полюси росту	Інноваційний розвиток, експорт	Пільгове кредитування, індустріальні парки
Сільські території	Диверсифікація економіки	Підтримка фермерства, розвиток зеленого туризму

Отже, сьогодні ДРП в Україні — це не про "розподіл грошей", а про здатність системи адаптуватися до криз. Без сильної регіональної політики неможливе ані ефективне відновлення після перемоги, ані повноцінний вступ до Європейського Союзу.

ТЕМА 5. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Зміст

1. Сутність та напрями механізму ДРП
2. Характеристика напрямів механізму ДРП
3. Сучасні пріоритет розвитку ДРП

1. Сутність та напрями механізму ДРП

Механізм включає правове регулювання, стратегічне планування (наприклад, Державна стратегія розвитку), фінансову підтримку через програми та бюджетні трансферти для забезпечення єдності країни.

Механізм державної регіональної політики (далі ДРП) — це сукупність методів та важелів, за допомогою яких держава впливає на соціально-економічний стан регіонів.

Механізм включає правове регулювання, стратегічне планування (наприклад, Державна стратегія розвитку), фінансову підтримку через програми та бюджетні трансферти для забезпечення єдності країни.

Його можна структурувати за кількома напрямками:

- правовий,
- організаційний,
- фінансово-економічний,
- планувально-прогностичний.

Правовий механізм.

Базується на законодавчому забезпеченні (Конституція, закони про регіональний розвиток, нормативні акти щодо децентралізації). Він визначає "правила гри" та правовий статус суб'єктів політики.

Правова база регіонального розвитку України – це комплекс конституційних, загальнодержавних та підзаконних норм, які визначають засади, документи й інструменти державної регіональної політики.

Основні правові рівні:

- Конституція України – закріплює принципи єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, рівних прав громадян на всій території, що стає базою для регіонального розвитку. csi.org
- Міжнародні договори – акти ЄС (зокрема щодо територіального/регіонального співробітництва) та інші міждержавні угоди, що впливають на регіональну політику України. rdpa.regionet.org+1

Ключові національні закони:

– Закон України «Про засади державної регіональної політики» – головний профільний акт, який визначає поняття, цілі, напрями, документи (державна та регіональні стратегії розвитку, угоди про регіональний розвиток) і механізми реалізації політики.

– Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» №2850-IV – встановлює інструменти стимулювання регіонів, у т. ч.

фінансові міри, пільги, пріоритетні території, механізми залучення інвестицій і підтримки депресивних регіонів.

Стратегічна та програмна документація:

– Державна стратегія регіонального розвитку України на 2021–2027 рр. – затверджена постановою Кабміну; визначає загальнодержавні цілі, пріоритети і показники регіонального розвитку.

– Регіональні стратегії розвитку – розробляються на період дії державної стратегії кожною областю, Києвом, Севастополем та Автономною Республікою Крим за встановленим Кабміном порядком.

Підзаконні акти і порядки:

– Постанова Кабміну №931/932-2015 – визначає порядок розроблення, погодження та моніторингу державної та регіональних стратегій розвитку, а також планів заходів до них.

– Програми, угоди та інвестиційні проекти – спеціальні програми Кабміну та місцевих рад, а також угоди про регіональний розвиток (між державою, регіонами, громадами, міжнародними партнерами), які регламентуються згаданими законами та постановами.

Організаційний механізм включає систему органів управління:

– Центральний рівень: Кабінет Міністрів, профільне міністерства.

– Регіональний рівень: Обласні державні адміністрації (чи військові адміністрації) та ради.

– Місцевий рівень: Органи місцевого самоврядування (ОТГ).

– Інституції розвитку: Агенції регіонального розвитку.

Профільним центральним органом виконавчої влади з питань регіонального розвитку в Україні є *Міністерство розвитку громад та територій України* (часто позначається як Мінрозвитку, код скорочення МТУ).

Основна роль міністерства:

• Міністерство є головним органом, що формує та реалізує державну регіональну політику, політику згуртованості та розвитку територій.

• Воно відповідає за створення системи стратегічного планування регіонального розвитку, розробку та моніторинг *Державної стратегії регіонального розвитку*, регіональних стратегій та програм.

Ключові функції Мінрозвитку:

– Створення умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів та громад, зменшення територіальної диференціації показників соціально-економічного розвитку.

– Координація діяльності центральних та місцевих органів влади, агентств регіонального розвитку, залучення міжнародної підтримки (у тому числі щодо відновлення та інвестицій).

Агенції регіонального розвитку (далі - АРР), створені як майданчики синергії між державним, приватним та громадським секторами, є важливими інституціями, які покликані ефективно втілювати завдання державної регіональної політики на місцях.

Міністерство розвитку громад та територій України розглядає АРР як партнерів у реалізації на регіональному та місцевому рівнях завдань *Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки*, спрямованих на забезпечення соціально-економічної та просторової згуртованості України, підвищення стійкості регіонів та громад шляхом ефективного використання внутрішнього потенціалу територій, а також реалізації проєктів регіонального розвитку та відновлення.

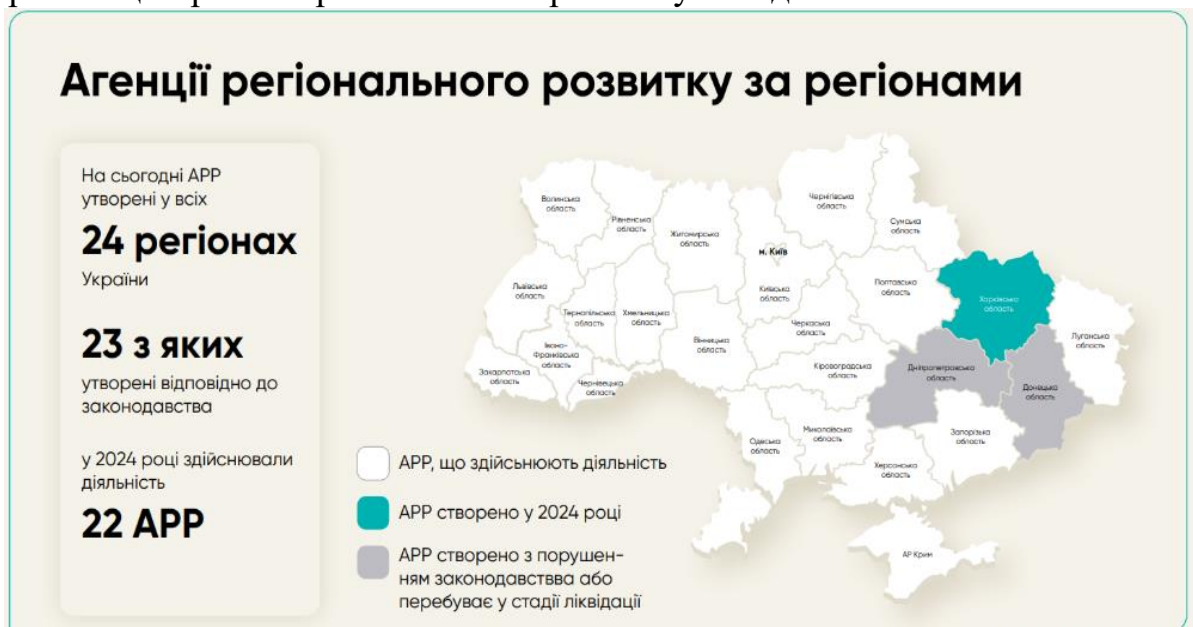

Рисунок 3 – Агенції РР за регіонами України

Фінансово-економічний механізм - це найбільш дієва частина механізму, що включає:

- Пряме фінансування: Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), субвенції на інфраструктуру.
- Податкові важелі: Надання пільг для підприємств у депресивних регіонах або спеціальних економічних зонах.
- Інвестиційні інструменти: Державно-приватне партнерство, індустріальні парки.

Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР) – це спеціально виділений фонд державного бюджету України, призначений для фінансування інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку, що сприяють відновленню та економічному зростанню регіонів.

Основна характеристика фонду:

- Створений на підставі статті 24¹ Бюджетного кодексу України та відповідно до Закону «Про засади державної регіональної політики» як окремий напрям бюджетного фінансування.
- Ціль – підтримувати розвиток регіонів через інфраструктурні, індустріальні, соціальні та інноваційні проєкти, які відповідають пріоритетам Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр. та регіональних/громадських стратегій.

Джерела та розподіл коштів:

- Формується за рахунок державного бюджету: наприклад, у 2025 р. для бюджетної програми «Державний фонд регіонального розвитку» передбачено 1 млрд грн.

- Розподіл відбувається, як правило, за критеріями:

- 80% – частка області за чисельністю населення;

- 20% – рівень соціально-економічного розвитку (зокрема нижче-середній ВРП на душу населення).

Правила використання:

- Порядок використання коштів регулюється спеціальними постановами Кабміну (наприклад, постанова № 971 від 13.08.2025 р.), яка визначає механізми відбору проєктів, контролю та звітування.

- Фонд може фінансувати інвестиційні програми регіонів, інфраструктурні об'єкти, проєкти децентралізації, відновлення та інші заходи, що покращують життєвий рівень населення й конкурентоспроможність регіонів.

Сучасний механізм ДРП в Україні та ЄС базується на принципі *Smart-спеціалізації*. Це означає, що державна підтримка спрямовується не "всім потроху", а на конкретні унікальні галузі регіону (наприклад, ІТ у Львові, агропереробка на Півдні, приладобудування в Харкові), які мають найбільший потенціал для інноваційного прориву. Сучасна регіональна політика Європейського Союзу багато уваги приділяє інноваційному розвитку регіонів, що втілено у стратегіях *смарт-спеціалізації (RIS3)*:

- RIS3 передбачають виявлення і розвиток унікальних галузей або видів економічної діяльності, що становлять власне спеціалізацію тих чи інших регіонів в рамках національної економічної системи.

- наявність таких стратегій є однією з умовою отримання коштів на фінансування проєктів в регіонах зі структурних фондів ЄС.

ТЕМА 6. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ В РЕГІОНАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Зміст

1. Сутність людського потенціалу як основи ДП
2. ДП як складова економічного потенціалу країни
3. Сутність демографічного потенціалу та фактори його формування
4. Стратегії людського і демографічного розвитку України
5. Основні показники оцінки демографічного потенціалу

1. Сутність людського потенціалу як основи ДП

В науковій літературі поняття потенціал визначається багатозначністю дивлячись до якої галузі належить, в якій сфері досліджується. Потенціал є джерелом можливостей, засобів запасу, які можуть бути використанні у подальшому для вирішення будь-якого завдання або для досягнення цілі у певній галузі.

Термін «потенціал» в широкому розумінні – це засоби, запаси, джерела, що є в наявності і можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певної мети і реалізації можливостей.

Поняття «людський потенціал» досить багатогранне, і вивчають його у різних аспектах, наприклад, соціальний, культурний, політичний, матеріальний, духовний та інші напрямки, при цьому усі компоненти людського потенціалу пов'язані між собою.

Формування людського потенціалу регіону та держави в загальному розглядається як спроможність забезпечити демографічне відтворення населення, для набуття в майбутньому якісних показників соціального захисту, освіти, медицини тощо.

Населення є основою формування людського потенціалу і визначає характеристики, відтворення та його динаміку.

Людський потенціал тісно пов'язаний з людським ресурсом, тому що сучасна держава може бути ефективною тільки за наявності високопродуктивного людського ресурсу. «Людські ресурси» як наукова категорія була сформована в американському менеджменті в 70–80-х рр. ХХ століття та розвивалась у теорії та практиці управління, яке вивчає людські ресурси як людей, які мають певні професійні навички і знання, що можуть використовуватися у трудовому процесі та професійній діяльності. Сучасна держава може бути ефективною тільки за наявності високопродуктивного людського ресурсу.

Говорячи про *людські ресурси* як категорію, яка відображає саму людину (групу, колектив, націю) із певним набором вроджених і набутих якостей і здібностей, які вона має, набуває та може розвивати у напрямках соціально-трудових відносин, і процесів життєдіяльності суспільства в цілому. У свою чергу, управління людськими ресурсами значну увагу приділяє, розвитку організаційної (корпоративної) культури, навчанню персоналу, мотивації праці робітників.

На думку Нобелівського лауреата Пола Кругмана, перспективи розвитку окремих регіонів зумовлені двома групами базових факторів.

До однієї групи він відносить забезпеченість природними ресурсами та вигідне географічне положення, а **до іншої групи** – агломераційний ефект, людський капітал, інститути, що сприяють зростанню мобільності населення, поширенню інновацій тощо.

Натомість людський капітал сприймається як сукупність знань, умінь, навичок, які використовуються для задоволення різноманітних потреб людини і суспільства загалом, тобто як сукупність людських можливостей, що використовуються для здобуття природних доходів (здоров'я, інтелект, творчі здібності) та набутих (знання, навички, продуктивна праця), розвинених у результаті інвестування в оздоровлення, освіту, професійну підготовку, науку.

Поняття людський потенціал, людські ресурси і людський капітал пов'язані між собою, тобто людський капітал – це сформований і розвинутий у результаті інвестицій і накопичений людиною (людьми) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці та завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу.

2. ДП як складова економічного потенціалу країни

Економічний потенціал – це сукупна здатність наявних економічних ресурсів забезпечити виробництво максимально можливого обсягу матеріальних благ і послуг, що відповідають потребам суспільства на даному етапі його розвитку. Величини економічного потенціалу визначається кількістю і якістю економічних ресурсів, які є в наявності і можуть бути залучені в суспільне виробництво, а також умовами, які забезпечують їхнє найефективніше використання.

Складовими частинами економічного потенціалу є:

- 1) природно-ресурсний потенціал;
- 2) демографічний та трудовий потенціали;
- 3) науково-технічний потенціал;
- 4) інформаційний потенціал;
- 5) виробничий потенціал;
- 6) зовнішньоекономічний потенціал;
- 7) екологічний потенціал.

Демографічний потенціал є не лише важливою складовою економічних ресурсів країни, але й основою розвитку продуктивних сил.

Темпи розвитку регіонів України як суверенної держави визначаються ступенем використання наявного людського потенціалу.

Демографічний чинник є визначальним для стабільного та безпечного розвитку як регіонів, та і держави. Він безпосередньо впливає на:

- *Економіку*: Забезпечення робочою силою.

- *Соціальну сферу*: Навантаження на пенсійну систему та систему охорони здоров'я.
- *Геополітику*: Вплив на місце країни у світі, на місце регіонів в економіці країни.

На формування сучасного стану демографічних процесів в кожному регіоні значний вплив має чисельність населення, природний рух, міграційний приріст та природний приріст населення.

Протягом двадцятирічного періоду (після проведення всеукраїнського перепису населення) спостерігається тренд до загального зменшення кількості населення, його вибуття, яке частково компенсується позитивним сальдо міграції.

Однак, геодемографічні процеси в умовах реформування адміністративно-територіального устрою та децентралізації, які ускладнились з початком військових дій, починаючи з 2022 р., суттєво відрізняються від умов довоєнного часу.

3. Сутність демографічного потенціалу та фактори його формування

Коли говоримо про демографічний потенціал, розуміємо, що це населення певної території країни. Демографічний потенціал – це основа людського потенціалу і визначається кількісними показниками та динамікою населення.

Демографічний потенціал залежить від соціально-економічного потенціалу суспільства, але водночас безпосередньо впливає на нього.

Під демографічним, потенціалом слід розглядати людський потенціал, іншими словами-кількість населення, частку трудових ресурсів (працездатного населення), вікові та статеві показники, динаміку природного та механічного руху населення тощо.

Демографічний потенціал не обмежується лише чисельністю, він включає:

- Відтворення: здатність населення до самовідтворення (народжуваність та смертність).
- Трудові ресурси: частка працездатного населення.
- Якість населення: рівень здоров'я, середня тривалість життя, рівень освіти.
- Структура населення: статево-віковий розподіл, який визначає майбутні демографічні тенденції (старіння населення тощо).

Варто зазначити, що за офіційними статистичними даними, на початок 2022 року населення нашої країни становило 41 167 335 осіб.

Сучасна демографічна ситуація в регіонах є загалом досить критичною: темп депопуляції збільшується за рахунок зменшення народжуваності і збільшення смертності.

За оцінками Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, населення України на підконтрольних територіях на 1 січня 2027 року може становити близько 28–30 млн осіб (в оцінках на 2026 рік вже

фігурують 29–33 млн). Точна цифра залежатиме від тривалості війни, повернення біженців та інтенсивності демографічної кризи.

Основні демографічні тенденції на цей період:

– Стрімке скорочення: населення зменшується через поєднання низької народжуваності, високої смертності та міграції.

– Підконтрольна територія: 2025–2026 роки показують коливання чисельності в межах 28–33 млн, що є основою для прогнозу на 2027 рік.

– Довгостроковий прогноз: без суттєвих змін, до 2041 року чисельність може впасти до 28,9 млн, а до 2051 року — до 25,2 млн.

Затягнута війна буде спонукати українців і далі мігрувати за кордон. Інтенсивність та векторність цього процесу залежатимуть від багатьох факторів:

- розширення чи звуження ареалу бойових дій;
- прогресу деокупації захоплених територій;
- стійкості місцевої критичної інфраструктури;
- безпосереднього обстрілу російськими військами населених пунктів;
- виникнення кризових явищ техногенного чи природного характеру;
- рівня соціально-економічного відновлення звільнених територій;
- змін ринку праці та економічної структури різних регіонів України тощо.

Інститут розробляє сценарії, де завершення війни у 2027 році є ключовим фактором для стабілізації ситуації.

Соціодемографічний профіль та міграційні наміри українських біженців

Демографічна структура. Основну частку українських громадян, які перебувають за кордоном, становлять жінки працездатного віку. Найбільш чисельною групою є жінки віком 35–49 років (42,2%), що у поєднанні з категорією 25–34 роки (18,5%) свідчить про значну концентрацію репродуктивного та найбільш активного трудового потенціалу поза межами України. Частка чоловіків у всіх вікових категоріях залишається мінімальною (сумарно близько 17%).

Статус працевлаштування. Показники інтеграції в іноземні ринки праці суттєво варіюються залежно від країни перебування. Найвищий рівень повної зайнятості зафіксовано в Польщі (30%) та Чехії (27%). Натомість у Німеччині та Італії спостерігається значна частка непрацевлаштованих осіб або тих, хто перебуває в стані пошуку роботи (26% та 42% відповідно). Узагальнені дані демонструють, що лише 20% біженців працюють на повний робочий день у країнах резиденції, тоді як 46% респондентів належать до категорії «інше» (що може включати навчання, догляд за дітьми або соціальне забезпечення).

Аналіз планів щодо повернення в Україну виявляє пряму кореляцію з віком респондентів. Найвищий рівень готовності до категорії («точно планую») демонструє старша вікова група 65+ (73,8%). Серед молоді (18–24 роки) цей показник є суттєво нижчим — 56%, при цьому в даній групі зафіксовано найвищий відсоток осіб, які «скоріше не планують» або «точно

не планують» повертатися (сумарно 13,1%). У середньому по всіх категоріях близько половини опитаних (49,7%) висловлюють твердий намір повернутися, проте значна частка (близько 24%) залишається в стані невизначеності («важко сказати» або «скоріше планую»).

4. Стратегії людського і демографічного розвитку України

Людський капітал – це потужний ресурс воєнного протистояння та післявоєнної відбудови країни, ключовий рушій дальшої євроінтеграції. Найвища важливість розвитку людського капіталу в сучасному світі є поза сумнівом. Загальновизнано, що розвиток людини як особистості, розширення її можливостей та потреб, перетворення її на повноцінного економічного суб'єкта має бути пріоритетом будь-якої влади, яка опікується майбутнім власної країни.

Актуальність питання розвитку людського капіталу усвідомлює українська влада, зокрема в Україні ухвалена та діє *Стратегія людського розвитку*, затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 р. та *Стратегія демографічного розвитку України* (затверджена до 2040 року) (Розпорядженням КабМіну України від 30.09.2024 році).

Стратегія демографічного розвитку України (затверджена до 2040 року) та Стратегія людського розвитку (або ширша концепція людського капіталу в межах сталого розвитку до 2030 року) — це два взаємопов'язані, але різні за фокусом документи.

Основна відмінність: Демографічна стратегія зосереджена на кількості населення та його відтворенні, тоді як Стратегія людського розвитку — на якості життя, спроможності та потенціалі людини.

Демографічна стратегія (кількість) створює базу для людського розвитку, забезпечуючи наявність людей, які будуть розвиватися. У свою чергу, людський розвиток (якість) є запорукою того, що демографічні показники будуть покращуватися, оскільки освічені та здорові люди краще забезпечують відтворення населення та свідомо обирають жити в Україні.

Стратегія людського розвитку (або ширша концепція людського капіталу в межах сталого розвитку до 2030 року) передбачає п'ять стратегічних цілей, кожна з яких додатково конкретизує низка оперативних цілей:

Стратегічна ціль 1. Поліпшення медико-демографічної ситуації в Україні.

Стратегічна ціль 2. Розбудова освіченого, добросоціального, інклюзивного та інноваційного суспільства, у якому кожен громадянин має рівні можливості для навчання та розвитку, а наука є складником економічного зростання.

Стратегічна ціль 3. Формування всебічно розвиненої людини, патріота України, сприяння духовному розвитку та створення можливостей для творчого самовираження і самореалізації в культурному та спортивному напрямі.

Стратегічна ціль 4. Підвищення рівня життя, активізація зайнятості та забезпечення соціальної підтримки населення.

Стратегічна ціль 5. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства та впровадження найліпших європейських стандартів гендерної рівності.

В умовах повномасштабної війни очевидною є потреба істотного коригування Стратегії, терміном виконання якої було визначено 2025 р. Зміни в Стратегії та відповідний план заходів щодо її реалізації на 2024–2025 рр. мають базуватися на пріоритетах, що спрямовані на подолання негативних наслідків, спричинених війною.

5. Основні показники оцінки демографічного потенціалу

Для оцінки демографічного потенціалу використовують систему показників, що поділяються на кількісні та якісні:

1) *Чисельність населення* (кількісна характеристика населення): загальна кількість наявного та постійного населення.

Основним джерелом інформації про чисельність населення є переписи, що проводяться в Україні не частіше як раз на десять років

2) *Показники природного руху:*

– *Коефіцієнт народжуваності:* відношення чисельності народжених на певній території у певний проміжок часу до середньої чисельності наявного населення в розрахунку на 1000 населення.

– *Коефіцієнт смертності:* відношення чисельності померлих на певній території у певний проміжок часу до середньої чисельності наявного населення в розрахунку на 1000 населення.

– *Природний приріст/скорочення:* різниця між чисельністю народжених та чисельністю померлих (в Україні спостерігається значний природний скорочення).

– *Показники механічного руху (міграція):* сальдо міграції (міграційний (або механічний приріст) населення) як різниця між кількістю осіб, які переселилися на певну територію, та кількістю осіб, які виселилися з неї, за конкретний проміжок часу (квартал, рік, міжпереписний період тощо).

3) *Якісні характеристики (оцінка здоров'я і стійкості):*

– Середня очікувана тривалість життя.

– Рівні смертності: показники дитячої та загальної смертності.

– Статеві-вікова структура: частка дітей (до 17 років), людей працездатного віку та осіб старше працездатного віку; індекси старіння населення.

Узагальнюючий показник – *Індекс людського розвитку (ІЛР)* — це інтегральний показник, який щороку розраховується ООН для оцінки якості життя, здоров'я, освіти та добробуту населення країн. ІЛР допомагає зрозуміти реальну якість життя, а не просто багатство країни: адже держава може мати високий ВВП, але якщо її громадяни погано живуть, хворіють чи не навчаються — це не можна назвати справжнім розвитком.

– Рейтинг країн по ІЛР був вперше запущений у 1990 році й з того часу публікується щорічно. Тривалість життя визначає загальне здоров'я та

доступ до медицини, рівень освіти — знання та можливості розвиватися, а доходи населення — достаток, що безпосередньо впливає на якість життя. Все це складається у єдиний бал від нуля до одиниці.

Індекс регіонального ЛР розраховується за методикою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Він нараховує 33 показника, які зводяться у 6 субіндексів (за окремими аспектами людського розвитку: відтворення населення; соціальне становище; комфортне життя; добробут; гідна праця; освіта). Субіндекси утворюють єдиний інтегральний показник для певного регіону України.

Інститут публікує ІРЛР на постійній основі, що дає змогу відслідковувати зміни у динаміці. Результати розрахунків можуть бути використані для моніторингу та оцінки прогресу людського розвитку в регіонах, бути корисними для виявлення проблем та формування соціально-економічної політики на національному та регіональному рівнях.

ТЕМА 7. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРАЇНИ ТА ЇЇ ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА

Зміст

1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура
2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов
3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів
4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура

Сфера взаємодії природи й суспільства охоплює не лише безпосередньо експлуатовані, а й усі розвідані природні ресурси, що складають ПРП території.

Разом із поняттям ПРП території використовують терміни "потенціал ландшафтний", "потенціал природних ресурсів".

Потенціал ландшафтний характеризує фізичний стан і енергетичну забезпеченість географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції, а також задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування.

Потенціал природних ресурсів — це здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності. Величина потенціалу природного і потенціалу ландшафтного, на відміну від природно-ресурсного, оцінюється в природних (натуральних) показниках.

За системним ученням, природно-ресурсний потенціал території – це цілісна система складно організованих об'єктів. Його цілісність визначається закономірним сполученням взаємно умовлених природних і соціально-економічних зв'язків і залежностей, що поєднують територіальне всі природні ресурси.

ПРП — це об'єктивна дійсність і, водночас, сукупність економічних відношень, що складаються на базі його використання. Найважливішою властивістю ПРП території як системи є те, що він становить природний комплекс, у якому існують тісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість усіх компонентів, що його складають. Зміни в одному з них викликають відповідні зміни в іншому, й навпаки.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) – це важливий чинник розміщення продуктивних сил, що включає природні ресурси і природні умови.

Природні ресурси - тіла і сили природи, які за певного рівня розвитку ПС можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства. Природні ресурси є тим елементом продуктивних сил, на який спрямована праця людини. Вигідність чи невивідність використання природних ресурсів визначають за критеріями господарської віддачі цих ресурсів при порівнянні затрат на їх освоєння і переробку. Ці затрати залежать від виду ресурсу, його місця перебування і корисного вмісту. Вони

не є постійними, а можуть зростати чи знижуватись залежно від об'єктивних економічних обставин.

Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності. Такий поділ до певної міри є умовним, оскільки окремі компоненти можуть виступати і як ресурси і як умови. Природні умови, до яких відносять клімат, рельєф, геологічну будову, географічне положення, можуть в одному випадку гальмувати розвиток суспільного виробництва та вважатись несприятливими для людини, а в іншому - створювати сприятливі умови для технічного та матеріального прогресу: нормальне зволоження, достатня річна сума додатних температур, родючість рівнинного ґрунту, наявність тих або інших природних ресурсів, а також корисних копалин може бути одним із головних стимулів, поштовхом для розвитку економіки області, регіону, країни в цілому.

Природні умови справляють істотний вплив по-перше на людину, яка буде в них працювати, структуру народного господарства країни, регіону та види виробництва, що залежать від природних умов. Присутність або брак природних умов, диктує розміщення продуктивних сил на території. Але, інколи, через зміну природних умов - доводиться перерозподіляти продуктивні сили на території країни.

Сучасний розвиток цивілізації характеризується тим, що дедалі більша частина природних умов перетворюється на природні ресурси. Сьогодні сонячне тепло, внутрішнє тепло Землі, опади, клімат і рельєф частіше розглядаються для життєдіяльності людини як природний ресурс, ніж природні умови.

До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу відносять:

- 1) географічне положення;
- 2) кліматичні умови;
- 3) особливості рельєфу;
- 4) розміщення ресурсного потенціалу.

Розрізняють такі структури природно-ресурсного потенціалу:

- 1) компонентну;
- 2) функціональну;
- 3) територіальну;
- 4) організаційну.

Компонентна структура характеризує внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (земельних, водних, лісових тощо).

Функціональна структура природно-ресурсного потенціалу відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації території та певних господарських комплексів.

Територіальна структура – різні форми просторової дислокації природно-ресурсного комплексів.

Організаційна структура – можливості відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів.

Таблиця 6 Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу України

Макрорегіони, області	Потенціал регіону у % до потенціалу країни	Потенціал ресурсів за видами, %					
		мінеральних	водних	земельних	лісових	тварин	природних
<i>Східний</i>	49,4	50,9	8,4	32,7	1,4	0,4	6,2
Дніпропетровська	10,9	68,9	4,8	21,3	0,3	0,4	4,3
Донецька	12,3	72,8	4,8	16,8	0,4	0,1	5,1
Запорізька	3,9	20,4	20,1	49,7	0,7	0,7	8,4
Кіровоградська	3,0	10,8	11,9	70,3	1,6	0,6	4,8
Луганська	8,8	73,8	6,8	13,8	0,8	0,2	4,6
Полтавська	3,5	11,5	11,0	68,1	2,9	1,1	5,4
Сумська	2,7	3,4	15,9	65,3	7,6	0,6	6,7
Харківська	4,3	14,2	11,4	54,6	3,9	0,5	15,3
<i>Західний</i>	35,1	6,6	17,1	55,0	9,3	0,5	5,1
Вінницька	3,6	2,1	9,7	79,1	3,5	0,4	5,1
Волинська	1,7	1,0	18,	55,2	16,2	0,7	9,2
Житомирська	2,9	5,5	15,9	59,8	12,6	0,1	9,5
Закарпатська	2,5	3,0	31,5	19,4	17,4	0,5	28,6
Івано-Франківська	2,2	7,5	33,3	24,1	17,6	0,2	17,4
Київська	4,0	3,8	12,3	59,5	5,5	0,7	18,4
Львівська	3,7	22,5	22,7	29,2	11,1	0,2	14,3
Рівненська	1,8	5,0	16,4	55,0	16,1	0,1	6,8
Тернопільська	2,1	1,2	13,6	75,0	4,7	0,9	5,3
Хмельницька	2,7	3,5	13,8	72,6	3,8	1,0	5,9
Черкаська	3,0	5,8	12,7	67,7	4,6	0,2	8,3
Чернігівська	3,6	10,8	12,9	59,1	6,7	0,6	9,5
Чернівецька	1,3	5,2	18,3	50,0	12,6	0,3	13,7
<i>Південний</i>	15,5	5,1	18,7	57,4	1,3	1,0	16,9
Кримська	6,0	10,0	19,3	39,0	1,8	0,5	29,6
Миколаївська	2,9	2,8	23,2	66,7	0,5	1,0	5,9
Одеська	3,7	1,8	11,1	71,8	1,3	0,5	13,5
Херсонська	2,9	1,6	22,7	67,1	1,0	1,0	6,4
<i>Усього</i>	100,0	28,3	13,1	44,4	4,2	0,5	9,5

Існує декілька підходів до класифікації природно-ресурсного потенціалу.

1. За компонентним складом виділяють наступні види ресурсів:

- мінеральні, які представлені корисними копалинами та мінерально-будівельною сировиною. Вони поділяються на паливні, рудні й нерудні;
- земельні, серед яких виділяють ало ґрунтів, а також види господарського використання земель (рілля, сінокоси й пасовища, ліси й чагарники);

- *водні*, які підрозділяються на води Світового океану, води суходолу. До вод суходолу відносяться річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики і підземні води (грунтові та артезіанські);

- *біологічні*, що включають рослинний і тваринний світ;

- *рекреаційні* включають природно-кліматичні і бальнеологічні;

- *кліматичні*, до яких відносяться сонячна енергія, енергія вітру, внутрішнє тепло Землі;

- космічні, до яких відносяться метеорити.

2. За ознакою вичерпності природних ресурсів, яку нерідко називають екологічною класифікацією, вони поділяються на групи:

- невичерпні включають сонячну радіацію, енергію вітру, води, внутрішнє тепло Землі;

- вичерпні відновлювані включають ґрунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі;

- вичерпні не відновлювані включають паливні, рудні і нерудні корисні копалини.

3. За характером використання ресурси поділять на:

- одноцільові;

- багатоцільові (лісові, водні, земельні ресурси).

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого й міжгалузевого призначення.

4. За господарською направленістю виділяють ресурси:

- промислового призначення;

- культурно-ландшафтного призначення;

- комплексного призначення.

Отже, наявність тих чи інших природних умов, і особливо природних ресурсів, може бути стимулом, поштовхом для розвитку економіки країни, але не завжди. Останнім часом виокремилась і така тенденція: чим вище рівень розвитку виробництва у країні, тим менше він залежить від ресурсного фактора (наприклад, Японія).

Варто зазначити, що який би природно-ресурсний потенціал на мала країна, регіон чи область, найважливішим критерієм його корисності є економічна оцінка, тобто уміння як найменше його витратити, а отримувати максимальну віддачу від нього, та не приносити великої шкоди природно-територіальному комплексу.

2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов

Природно-ресурсний потенціал території характеризується сукупною продуктивністю її природних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання. Розрізняють сучасну і потенційну продуктивність природних ресурсів.

Потенційна продуктивність характеризує максимально можливу віддачу ресурсів у господарстві за умови оптимальної відповідності структури природокористування сформованій специфіці місцевих природно-економічних, соціальних та інших умов.

Сучасна продуктивність досягається в результаті існуючих умов використання природних ресурсів відповідно до ситуації в економіці країни та напрямів розвитку народного господарства.

До основних компонентів природних ресурсів належать мінеральні, земельні, водні, лісові ресурси. З метою формування основних напрямів регулювання природокористування проводиться кількісна оцінка запасів ресурсів, їх якості, умов освоєння, витрат на освоєння, забезпеченості території та населення основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища.

Існує два основних види оцінки: технологічна (виробнича) та економічна.

При *технологічній оцінці* виявляється ступінь придатності ресурсів до того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Нерідко технологічна оцінка виражається в балах та категоріях. Вона здійснюється, як правило, перед економічною.

Економічна оцінка природних ресурсів — необхідний етап для забезпечення їх ефективного використання. Визначилися дві групи економічних оцінок: перша — характеризує економічні результати використання природних ресурсів, друга — економічні наслідки дії на навколишнє природне середовище (переважно це економічні втрати від забруднення чи порушення природного середовища). Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують передусім методичні підходи, засновані на категоріях ренти та ефективності. Економічна оцінка природних ресурсів включає врахування багатьох чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які обумовлюють просторові відмінності і значення природних ресурсів для життєдіяльності людини. При їх економічній оцінці використовуються наступні критерії: розміри родовища, які визначаються його запасами; якість корисних копалин, їх склад і властивості, умови експлуатації; потужність пластів і умови залягання; господарське значення; річний обсяг видобутку.

Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують різні методичні підходи:

- 1) витратний підхід – заснований на обліку витрат на здобуток, освоєння та використання ресурсів;
- 2) результативний підхід – оцінюють тільки ті ресурси, які приносять прибуток від експлуатації у вигляді первинного продукту;
- 3) витратно – ресурсний підхід – комплексна оцінка витрат на освоєння природних ресурсів і прибутку від їх експлуатації;
- 4) рентний підхід – враховується обмеженість природних ресурсів;
- 5) монопольно-відомчий підхід – розміри платежів за ресурси відповідають фінансовим витратам спеціалізованих організацій, які керують природними ресурсами в кожному відомстві.

При рентному підході природний ресурс може оцінюватися двома способами: за відносним ефектом чи прибутком, що дає його використання в народному господарстві; за додатковими затратами на компенсацію втрат

прибутку при вилученні певного ресурсу з природокористування. Розрізняють витрати на запобігання забрудненню й витрати на компенсацію збитків. Перші здійснюються задля зменшення шкідливих викидів (наприклад, будівництво очисних споруд, нейтралізація викидів тощо). Другі оцінюються через недотримання національного доходу, додаткові витрати з соціальних фондів тощо.

Ряд учених вважають, що показниками економічних оцінок природних ресурсів є диференційована рента, диференційований дохід, валова продукція, тобто це ефект від участі експлуатації ресурсів. Окремі стверджують, що з економічної оцінки природних ресурсів, окремих їх видів найрезультативнішим можна вважати метод витрат.

Для розміщення галузей народного господарства велике значення мають кількісні параметри певного виду ресурсу. За народногосподарським значенням запаси корисних копалин поділяють на такі групи:

- балансові, використання яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничо-технічними умовами експлуатації;

- позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно не вигідно.

В геології виділяють такі категорії запасів корисних копалин:

- А — докладно розвідані та вивчені;
- В і СІ — розвідані менш докладно;
- Сг — оцінені попередньо і приблизно.

Запаси корисних копалин за категоріями А, В, СІ, СІ разом з прогнорозованими запасами становлять геологічні запаси. До власне промислових запасів відносять вивчені й розвідані запаси, експлуатація яких за даних умов забезпечує достатню рентабельність виробництва.

Земельні ресурси. Економічна оцінка землі здійснюється за двома напрямками: оцінка землі як просторового базису і оцінка землі як інтегрального природного ресурсу.

Ціна землі є формою платності землекористування. Вона виражається у вартості одиниці товару (в грошах).

Вартість землі – це міра цінності землі.

Лісові ресурси. Економічна оцінка земель лісового фонду – це грошовий вираз економічного ефекту, що утворюється від раціонального використання земель у процесі лісгосподарського виробництва.

Водні ресурси. Прогнозування охорони і раціонального використання водних ресурсів повинно базуватись на оцінці їх загального стану та розміщення, аналізі сучасного водоспоживання, всебічному врахуванні особливостей цього виду природного блага.

Мінеральні ресурси. Економічна оцінка мінеральних ресурсів має враховувати специфіку відповідних об'єктів. Практика і теорія свідчать про доцільність застосування до економічної оцінки мінеральних ресурсів таких підходів:

- визначення абсолютної вартості – за ціною товарного продукту, який може бути отримано з них;
- визначення прибуткової вартості- за обсягом очікуваного прибутку від реалізації товарної продукції;

3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів

Минуле століття характеризується небувалими темпами зростання світової економіки. В кінці ХХ ст. щоденне виробництво товарів і послуг дорівнювало річному на початку століття. Відбулися величезні зміни в чисельності населення планети - воно зросло з 1,6 млрд. осіб на початку до понад 6 млрд. в кінці століття. Таке економічне зростання і збільшення чисельності населення призводило до безжалісного використання природно-ресурсного потенціалу планети.

Однак загальновідомо, що всі виробничі ресурси є обмеженими і рідкісними. Особливо гостро ця економічна проблема стоїть перед природними ресурсами - землею, лісами, родовищами корисних копалин, водними ресурсами, тваринним світом, які людина використовує у процесі виробництва різноманітних благ і без яких неможлива господарська діяльність. Наслідки економічної діяльності призвели до забруднення життєво важливих видів ресурсів, деградації навколишнього середовища.

Настав час нового розуміння розвитку, пошуку нових підходів до використання природно-ресурсного потенціалу, які забезпечать збалансований техногенний вплив на природне середовище з можливостями відтворення первинних властивостей елементів природи.

Україна має різноманітний і потужний природно-ресурсний потенціал - мінеральні, земельні та рекреаційні ресурси. Досі найповніше використовувалися мінеральні та земельні ресурси, що проявлялося у формуванні промислових агломератів з виробництва продуктів паливно-енергетичного, металургійного, хімічного, будівельного та інших комплексів. Нерівномірний розподіл ресурсів по території спричинив відповідну галузево-територіальну структуру виробництва у регіонах, що в сукупності з недосконалими технологіями виробництва негативно вплинуло на довкілля. Густота населення в Україні становить 85 осіб/км², світовий показник - 43 особи/км². Це свідчить, що рівень забезпеченості населення ресурсами території в Україні є вдвічі нижчим від світового.

Мінеральні ресурси – це сукупність запасів корисних копалин з певними хімічними властивостями, які використовуються людиною у господарській діяльності різних галузей народного господарства.

Мінеральні ресурси поділяються на:

-*рудні* (руди чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів);

-*нерудні* (флюси, вогнетривкі глини, апатити, кам'яна і калійна солі, сірка, фосфорити, флюсові вапняки, азбест, тальк, графіт, слюда, крейда, глина, гіпс, будовий камінь, бетоніти, мергель, граніт, мармур, бурштин, самоцвіти);

-паливні (вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, торф).

Серед держав світу Україна характеризується, як країна з потужною мінерально-сировинною базою. Адже займаючи лише 0,4% території світу та 0,8% кількості його населення, наша держава має близько 5% загальносвітових мінеральних ресурсів.

За ступенем розвіданості та вивченості поклади корисних копалин поділяються на;

- А - детально розвідані й передані до експлуатації;
- В – попередньо розвідані з приблизним вивченням меж покладів;
- С₁ – слабо розвідані, частково з урахуванням екстраполяції;
- С₂ - перспективні ресурси.

В Україні запаси залізних руд становлять близько 26,3 млрд т. Основні родовища – Криворізький басейн Дніпропетровської області – 18,5 млрд т, Кременчуцький басейн Полтавської області – 4,5 млрд т, Белозерський басейн За-порізької області – 2,5 млрд т, Керченський басейн Автономної Республіки Крим – 1,8 млрд т.

Криворізький басейн розташований у західній частині Дніпропетровської області в басейні річки Інгулець. Ширина рудоносної смуги змінюється від 2 до 7 км.

Руди залягають на глибині від 100 до 2000 м із вмістом заліза (50-62% і більше). Добувається руда лише шахтним способом. Цей басейн за запасами належить до найбільших у світі.

Кременчуцький басейн розташований в Кременчуцькому районі Полтавської області за 15 кілометрів від Кременчука на лівому березі Дніпра. Має вигідне транспортно-географічне положення, оскільки знаходиться в шести кілометрах від Дніпра, а середня його частина перетинається залізницею Полтава-Кременчук. Розвідані запаси залізних руд становлять 4,5 млрд т. Основна частина руди із вмістом заліза 35-38%.

Белозерський басейн об'єднує кілька родовищ. Він розташований на південь від Запоріжжя на лівому березі Дніпра. Район має зручні залізничні і річкові транспортні зв'язки. На березі Каховського водосховища збудовано місто Дніпрорудний, який є портом для відправки руди по Дніпру. Загальні запаси руд знаходяться на глибині до 1500 м і становлять 2,5 млрд т із вмістом заліза 60-64%. Решта із вмістом заліза 46-48%.

Керченський басейн охоплює кілька родовищ, які розташовані на північному і східному узбережжі півострова. Загальні запаси із вмістом заліза до 37% і становлять 1,8 млрд т. Крім того, в руді є домішки марганцю (до 5%), а також ванадію, фосфору, миш'яку. Керченська руда використовується тільки на комбінаті «Азовсталь», куди вона доставляється по Азовському морю.

В Україні запаси марганцевої руди становлять – 2,3 млрд т. Основні родовища розташовані у Дніпропетровській і Запорізькій областях. У Нікопольському родовищі Дніпропетровської області запаси руди становлять 1,6 млрд т, а в Великотомаському родовищі Запорізької області

– 0,6 млрд т. В даний час переважно експлуатується Нікопольське родовище. Рудний пласт до 2 метрів. Видобуток руди здійснюється переважно відкритим способом. В Україні марганцеві родовища відкриті також в Одеській, Івано-Франківській областях та в Карпатах.

Кольорові метали є незамінними в абброетровсь та в ракетобудуванні, а також широко використовуються в електронній, електротехнічній, радіотехнічній і приладобудівній промисловості. В Україні відкриті і розробляються родовища сировинних ресурсів – алюмінію, магнію, руд титану, цирконію, нікелю, ртуті тощо. Боксити є у Смілянському районі Черкаської області та у Високопільському районі Дніпропетровської області. Родовища алунітових руд є на Закарпатті, а нефелінових – Призов'ї. Поклади каолінів мають високу якість і можуть використовуватись для виробництва алюмінію хімічним способом. Вони залягають на великих площах. Їх видобувають у Вінницькій, Запорізькій, Житомирській областях. Найбільшим у світі родовищем каолінів є Просянівське в абброетровській області. Тут потужність шару каолінів високої якості подекуди досягає 100 м. Їх використовують як для виробництва алюмінію, так і як наповнювач під час виготовлення паперу, та для виготовлення вогнетривких виробів.

Титан входить до складу майже 70 різних мінералів (ільменіт, рутил, титаномagnetит тощо). Великими родовищами титанових руд є Самотканське (біля міста Вольногорськ Дніпропетровської області), а також Іршанське і Стремигородське та Володимир-Волинське Житомирської області, які багаті на камінь аббро з якого витягують концентрат титану.

Нікель використовують для виробництва бронзи, латуні, особливих сортів сталі та для покриття металів, як антикорозійний матеріал. В Україні найбагатше Побузьке родовище Кіровоградської області. Основне родовище залізнорудних руд Микитівське розташоване в межах м. Горлівка Донецької області. Родовища ртуті є також у Закарпатті та в Криму.

В Закарпатській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Черкаській та Одеській областях виявлено 10 родовищ золота. Мужіївське родовище Закарпатської області вже освоєно і там ведеться промислове добування золота. Золото є у відходах гірничо-збагачувальних комбінатів. Розроблена і технологія його відокремлення.

Нерудні корисні копалини широко використовуються в хімічній промисловості, будівництві та інших галузях народного господарства.

Запаси кам'яної солі в Україні понад 23 млрд т. Основні родовища – Артемівське Донецької області, Романське Сумської області, Єфрамівське Харківської області та Солотвинське Закарпатської області. Великі запаси кухонної солі є у воді озера Сиваш.

Запаси калійної солі 3,5 млрд т. Основні родовища – Калуське і Тростянецьке Івано-Франківської області та Стабниківське Львівської області.

Фосфорити розвідані їх запаси біля 400 млн т, а прогнозують біля 1,1 млрд т. Основні родовища – Кролівецьке Сумської удн., Ізюмське

Харківської області, та Покрово-Керченське Автономної Республіки Крим. Пластові поклади фосфоритів є у Тернопільській, Вінницькій і Хмельницькій областях, але пласти малопотужні 0,5-1 м із вмістом P_2O_5 3-8% і видобуток їх малоефективний. Апатитові руди, комплексні апатито-титанові і апатито-рідкіснометалеві виявлені в родовищах бласт'я, в основному бідні: вміст P_2O_5 2,5-5% в корінних рудах. Запаси апатиту категорії А+В+С₁ оцінюються в 130 млн т.

За розвіданими запасами самородної солі Україна займає одне із перших місць у світі і перше місце серед країн СНД. Сірка зосереджена в багатьох родовищах, які простягаються від Яворова (на заході від Львівщини) вздовж Дністра. Найбільші родовища – Немирівське, Яворівське, Язівське Львівської області, Подороженське Івано-Франківської області, Роздольське Тернопільської області. Експлуатуються Роздольське і Подорожнянські родовища відкритим способом, а Язівське та Немирівське – способом підземного виплавлення. Сірку використовують у хімічній промисловості, насамперед для виробництва сірчаної кислоти.

Основне родовище бентонітових глин – Черкаське. Це родовище вважається одним з найбільших у світі. Запаси цього родовища практично невичерпні, потужність пласта залягання – 25 м. Бентонітові глини використовують для виготовлення форм відливання деталей машин, а також у нафтовій, харчовій, текстильній, нафтопереробній, миловарній та інших галузях промисловості.

Графіт широко використовується в атомній енергетиці, у виробництві олівців, фарб, темного скла, підшипників. В Україні залягають поклади графіту світового значення. Найбільші поклади цієї мінеральної сировини в Завалівському родовищі Юровоградської області. Є поклади графіту також у Петрівському та Водянському родовищах Запорізької області.

Вогнетривкі глини використовуються для виробництва вогнетривкої цегли, при будівництві доменних і мартенівських печей та пристосування для розливу сталі. Їх запаси в країні 2,5 млрд т. Основними родовищами вогнетривкої глини вважаються уднярщині бл і Веселівське Донецької області Полоцьке Запорізької області, П'ятихатське, Обозівське та Мурзинське Кіровоградської області.

Флюсові вапняки використовуються при виплавленні чавуну. Основні родовища – Докучаєвське і Ново-Троїцьке уднярщи області та Балаклавське – Автономної Республіки Крим. Їх запаси 2,8-3,0 млрд т.

Запаси крейди сконцентровані у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області, Здолбунівському – Рівненської області та у Краматорську Донецької області.

Основні родовища вапняків - Розводівське і Волощанське Львівської області, Гуменецьке Хмельницької області та Григорівське Миколаївської області.

Поклади гіпсу є у 16 областях України і в Автономній Республіці Крим. Основні родовища: Піщанське і Моршинське Львівської області, Артемівське і Слов'яногірське уднярщи області, Михайлівське та уднярщи

Луганської області, Збручанське Хмельницької області, уднярщині І Євпаторійське Автономної Республіки Крим, Миргородське Полтавської області, Хмельницьке Вінницької області, Ново-Полянське І Синяцьке Закарпатської області, Новозіручанське Тернопільської області.

Запаси граніту понад 3 млрд т. Основні родовища: Омелянівське, Коростишівське І Корнинське Житомирської області, Богуславське Київської області, Старобабинське І Ганське Черкаської області, Софіївське І Янцівське Запорізької області, Капустянське І Кудашівське Кіровоградської області, Тиврівське Вінницької області, Колесівське І уднярщині Рівненської області.

Мармур видобувають у Донецькій області, в Карпатах, Авуднярщи Республіці Крим та у Житомирській області. За кольором та якістю український мармур вважають одним з найкрасивіших у світі.

Паливні ресурси. Усього в Україні на кінець ХХ століття виявлено і розвідано більше 80 видів корисних копалин. При аналізі розміщення продуктивних сил держави оцінка корисних копалин з позицій їх використання у народному господарстві, тобто як його мінералоресурсної бази, найбільш доцільна. При такому підході всі корисні копалини поділяються на три основні групи: паливні, рудні і нерудні.

У цілому значні запаси паливних ресурсів в Україні характеризуються різким переважанням у їх структурі твердих видів палива: кам'яного вугілля, горючих сланців і торфу та дефіцитом рідких і газоподібних вуглеводнів. Відсутність достатньої кількості нафти і природного газу створює значні труднощі для розвитку економіки.

Провідне місце серед паливних ресурсів займає кам'яне вугілля, 98% якого добувають у Донбасі, решту – в Львівсько-Волинському басейні. Донецьке вугілля залягає на глибині 500-700 метрів (максимальна – 1200 метрів), товщина шарів – 0,5-2,0 м, 25% його коксується. Львівсько-Волинський басейн зосередив 2% вугілля, яке залягає на глибині 300-700 м, товщина шарів – 0,5-1,0 м. Найбільші поклади бурого вугілля – у Дніпровському басейні (2,4 млрд. т, глибина залягання – 5-140 м, відкритий видобуток).

Найбільші запаси нафти і газу – у Дніпровсько-Донецькій, Карпатській, Причорноморсько-Азовській нафтогазоносних провінціях. Уже понад 100 років ведеться видобуток нафти (Борислав) і 80 років – природного газу в Передкарпатті. Це призвело до сильної вичерпаності родовищ. Майже 80% видобутку нафтогазової сировини країни в даний час припадає на родовища Східної України.

Як ресурси низькосортного палива або сировини для виробництва нафтопродуктів можуть розглядатися величезні запаси менілітових горючих сланців, розташовані у Карпатах, а також горючі сланці Болтиського родовища на межі Черкаської та Кіровоградської областей.

В Україні відомо понад 2500 родовищ торфу, що зосереджені переважно в Поліссі. Цей ресурс є сировиною для паливної промисловості.

Запаси кам'яного вугілля 43,2 млрд т, в тому числі детально розвідані 16,8 млрд т. Основні його родовища розташовані в Донецькому та

Львівсько-Волинському басейні. На Донецькій бласті приходиться 98% запасів вугілля. На Львівсько-Волинській бласті – 2%.

Донецький кам'яновугільний басейн у межах України займає територію 150 тис. Км². Знаходиться в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і частково в Харківській областях. Основна маса вугілля залягає на глибині 500-750 м, а є пласти на глибині до 1400 м. Товщина робочих пластів в межах 0,6—1,2 м, а рідко – 1,5 м. Більше 70% вугілля припадає на бласт пологим падінням. Із загальної кількості вугілля 25% - коксівне, 30% — антрацити, а решта — довгополуменеве.

Львівсько-Волинський басейн розташований у межах Галицько-Волинської западини, має площу близько 10 тис. Км². Вугілля зосереджене на глибині 250-750 м. Товщина пласта 0,5-2 м, а зустрічаються пласти 2,8 м. Загальні запаси вугілля тут у межах 0,8 млрд т. Вугільні пласти залягають майже горизонтально або мають незначне падіння. Вугілля середньозольне, довгополуменеве, що сприяє використанню його для теплоенергетичних потреб.

Запасів бурого вугілля в Україні близько 3 млрд т. Найбільшим родовищем є Коростишівське Житомирської області, Звенигородське Черкаської обл., Олександрійське бластійської обл. Деякі його запаси є у Харківській, Полтавській, Вінницькій, Донецькій та Закарпатській областях. Середня потужність пластів 4-5 м, глибина залягання від 100-200 м. При згорянні 1 кг цього вугілля виділяється 5-6 тис. Ккал тепла, що на 40% менше від кам'яного вугілля. Використовується воно в основному для виробництва кам'яновугільних брикетів, які ідуть для побутових цілей, а також для одержання рідкого палива і побутового газу.

В Україні розвідано 278 родовищ нафти, з яких експлуатується – 178. Обсяги промислових запасів становлять близько 240 млн т. Найбільші запаси нафти є у Прикарпатті, Придніпров'ї та у Причорномор'ї. У Прикарпатті відкрито 16 родовищ. Найбільше з них Долинське, Уличинське, Бориславське. Глибина залягання – від 1000-3000 м.

Придніпровський бласт включає родовища Прилуцьке у Чернігівській області, Рибальське і Качанівське у Полтавській області.

3 надр України видобуто понад 350 млн т нафти. За прогнозами значні запаси нафти є у Донецькому регіоні. За сумарними прогнозами геологічні запаси нафти і газу в надрах Дніпровсько-Донецької западини можуть сягати 7-10 млрд т нафтового еквіваленту.

Основні регіони, в яких є значні запаси природного газу, - це Передкарпаття, Дніпровсько-Донецький регіон і Причорномор'я. У *Передкарпатті* діють Більче-Волинське, Космацьке, Косівське, та розвідані Судово-Волинське, Немирівське, Солотвинське, Мукачівське, бласті родовища. Запаси газу цього регіону становлять 94 млрд м³.

В Дніпровсько-Донецькому газоносному регіоні основні родовища в Харківській області (Шебелинське, Хрестищенське, Кечилівське, Дружелюбівське), в бласті (Рибальське, Качанівське), в Полтавській (Солохо-Диканське), Чернігівській (Гнідинське), Дніпропетровській

(Перещепинське) областях. За розрахунками запаси газу в цьому регіоні – 785,4 млрд м³.

У Причорноморському регіоні відкрито й експлуатується 17 газоносних родовищ із загальним запасом газу 14,3 млрд м³. Найбільші родовища: Галіцинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське Автономної Республіки Крим.

На дні Чорного моря геологи виявили перспективні родовища природного газу. Родовища природного газу розвідані I на шельфі Азовського моря – Керченське, Казантинське, Стрілкове. За різними підрахунками запаси газу тут понад 100 млрд м³. Таким чином, загальні обсяги промислових Запасів природного газу в Україні становлять 1148,2 млрд м³.

Крім природного газу в Україні є умови для промислового видобутку газу метану в Донецькому вугільному басейні. Ресурси метану в басейні тільки у вугільних пластах до глибини до 1800 м, складають 1,2 трлн м³. Цей розмір дорівнює запасам найкрупніших газових родовищ світу.

За основними регіонами бласті об'єми метану розподіляються таким чином: Червоноармійський район – 231 млрд м³; Центральний район – 114,3 млрд м³; Торезько-Снежнянський район – 55 млрд м³; Донецько-Макіївський район – 44 млрд м³.

Торф – цінна сировина для паливної та хімічної промисловості. З нього одержують рідке паливо, феноли, блас, спирт, а також виробляють ізоляційні плити. В Україні розвідано 2500 родовищ з геологічними запасами торфу 2,2 млрд т. Його запаси зосереджені переважно на Поліссі: у Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській та поліських районах Хмельницької, Житомирської, бластії, Чернігівської I Сумської областей. Товщина шарів – 10-12 м. Найбільші родовища: Замглай – у Чернігівській області, Брюховецьке у Львівській бласті.

Поклади горючих сланців оцінюють в 3,7 млрд т. Товщина шарів 1-6 м. Найбільше родовище – Бовтиське у Карпатах. Родовища горючих сланців відкриті також поблизу Олександрії Кіровоградської області та Флоріанівське в Хмельницькій області.

Земельні ресурси. Земля – один з найбільш універсальних природних ресурсів, необхідний для всіх галузей господарства, і одночасно – предмет та засіб праці. Земельні ресурси – найцінніша складова природно-ресурсного потенціалу України. Земля завжди забезпечувала найсуттєвіші потреби суспільства у продуктах харчування, Загальний земельний фонд України становить близько 603,6 тис. км², з яких 71,2% становлять сільськогосподарські землі, головним чином сільськогосподарські угіддя, якими зайнято майже 70% території України (у тому числі: рілля – 55,1%, багаторічні насадження – 1,7%, сіножаті і пасовища – 12,5%). Лісами вкрито 17,2% загальної площі держави, під забудовами знаходяться 3,8%. Майже 4% території України вкрито водою, 1,5% зайнято болотами. Інші землі (яри, піски, зсуви, радіактивно забруднені території тощо) займають 4,1% загальної площі України.

Структура сільськогосподарських угідь значно впливає на регіональні особливості розміщення сировинної бази агропромислового комплексу. Саме тому вони викликають особливий інтерес. Показник забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями вважають найбільш об'єктивним при економічних оцінках земельних ресурсів. В Україні він складає 0,8 га на одного жителя, з них 0,65 га становить рілля. Сільськогосподарські угіддя сконцентровані на території нерівномірно. Їх площа зростає від 37% у гірсько-лісовому регіоні Карпат до 90% у степах.

На орні землі (рілля) у структурі сільсько-господарських угідь припадає близько 76%, що свідчить про високу розораність території України. За цим показником Україна займає перше місце в Європі. Проте особливе значення має продуктивність земель, яка залежить від природної родючості ґрунтів.

У структурі ґрунтового покриву України домінують різновиди чорноземів, поширені майже на 55% площ орних земель. 10% орних земель займають опідзолені й деградовані чорноземи, 9% – каштанові, 7% – підзолисті, 6,7% – сірі лісові, 2,5% – солонцюваті, 2% – лужні та ін. В Україні зосереджено 25% покритих чорноземом площ світу. За вмістом гумусу ґрунти України у різних зонах не однакові. Так, ґрунти Полісся характеризуються невисоким вмістом гумусу (0,7-2,0%), у Лісостепу гумусованість зростає до 1,0-2,5%, у типових чорноземах ало в гумусу 4,0-6%, у чорноземному Степу кількість гумусу знижується у протилежному напрямку – з півночі на південь – від 6,0 до 1,5%.

У найближчій перспективі значно зміниться структура землекористування. Найважливішим у цих змінах є зростання чисельності фермерських землеволодінь і подальша приватизація землі, що повинно підтверджуватися відповідним законо-давством.

Лісові ресурси. Частка лісів та вкритих лісом територій у загальній площі України складає 17,03% (середньосвітовий рівень - 31,83%; європейський - 33,45%). Захищені території (природно-заповідний фонд) займають 3,9 % території, що в 5 разів менше середньосвітового рівня. Україна характеризується низьким рівнем забезпеченості водними ресурсами - обсяг місцевого річкового стоку в 4 рази менший, ніж у світі, та в 5,7 раза менший, ніж у Європі. Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,8 млн га, в тому числі вкрито лісом – 9,4 млн га. Лісистість становить всього 15,6%.

Ліси розміщені дуже нерівномірно. Наприклад, в Українських Карпатах ліси займають 40,5% від площі, в Кримських горах – 32%, на Поліссі – 26,1%. В Лісостеповій зоні цей показник складає 12,2%, а в Степовій – 3,8%. До найбільш лісистих областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернігівська.

У структурі лісового покриву найбільша частка припадає на сосну – 34,7%, дуб – 26,3%. Серед інших деревних порід ялина -9,9%, бук – 9,3%, вільха – 4,2 %, береза – 5,4%, граб – 3,7%, ясен – 1,4%, осика – 1,2%, інші породи – 3,4%.

Вікова структура лісів України характеризується таким співвідношенням: молоді ліси 45,4% площі, середньовікові -37,7%, досягаючи та стиглі – відповідно 10,1% та 6,8%.

Загальний запас деревини в лісах України становить 1,74 млрд м³, в тому числі в стиглих і перестиглих насадженнях 122,8 млн м³.

Близько 51% лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, решту становлять експлуатаційні.

Водні ресурси - усі води даної території (поверхневі – річки, озера, водосховища, ставки і підземні), придатні для господарського використання. Забезпечення одного жителя країни водою місцевого стоку становить 1000 м³, що у 18 разів менше, ніж у Росії. Водні ресурси виступають джерелом виробничого і побутового водопостачання і відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства і життєдіяльності населення. Водні ресурси України складаються з місцевого стоку і транзиту.

На території України нараховується більше 70 тис. річок. З 210 км³ річкового стоку найбільше (в середньому) припадає на Дунай – 123 км³, Дніпро – 53 км³, Дністер – 9 км³, Тису – 6 км³, Сіверський Донець – 5 км³ і Південний Буг – 3 км³. Однією з найбільших водних артерій, що протікає по території України, є Дніпро з такими великими притоками, як Прип'ять, Десна, Ало, Ворскла, Самор. Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км³. Досить потужними ріками є Дністер з річним стоком 8,7 км³, Сіверський Донець – 5 км³, Південний Буг – 3,4 км³. Особливе місце в водних ресурсах належить і Дунаю. Це велика багатоводна артерія з середнім річним стоком майже 123 км³, ал вона протікає по території України лише на в'їзді 174 км, тому запаси її води на території України використовуються лише на 5%, тобто у межах 6 км³.

Чималі запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких в країні нараховується понад 3 тис. В них акумулюється близько 11 км³ води, з якої 2,5 км³ прісної значні запаси прісної води накопичуються в штучних водоймах. Найбільші з них створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км²), Канівське (582 км²), Кременчуцьке (2252 км²), Дніпродзержинське (567 км²), Дніпрогесівське (410 км²) та Каховське (2155 км²) водосховища. На Дністрі функціонує Дністровське (142 км²), на Сіверському Дінцю – Печенізьке (86,2), на Осколі – Червонооскольське (123), на Південному Бузі – Ладизинське (20,8), Старобешівське на Кальміусі (8,3), Карачунівське на Інгульці (4,4), Сімферопольське на Ало вит (3,23) і Партизанське на Альмі (2,25 км²).

Важлива роль у забезпеченні прісною водою відводиться й каналам Сіверський Донець – Ало ви довжиною 131,6 км, Дніпро-Донбас – 263 км, Північно-Кримському – 402 км, Каховському – 130 км, Дніпро-Інгулець – 40 км.

В країні зосереджені значні болотні масиви. Загальна площа боліт становить 1,2 млн га. Переважна їх більшість розміщена у Поліській зоні України.

Особливе місце в забезпеченні водою відводиться підземним водам. Розвідано майже 800 родовищ прісних вод. Вони найбільш чисті і тому переважно використовуються для задоволення потреб населення. Їх запаси становлять близько 20 км³. Глибина залягання підземних артезіанських вод не однакова: на півночі – 100-150 м, на твдш – 500-600 м. Найбільшим водокористувачем води є промисловість, яка споживає майже 20 км³ води, сільське господарство використовує 18,4 км³, комунальне господарство – 4,2 км³. Всього народне господарство країни споживає в середньому за рік 55 км³ води.

Три тисячі озер України акумулюють у собі 11 км³ води. Найбільше з прісних – Світязь, солоних – Сасик, Ялпуг. Ресурси прісних озерних вод становлять 2,3 км³, солоних – 8,6 км³. В Україні збудовано більше тисячі водосховищ, загальним об'ємом понад 55 км³. Найбільший каскад водосховищ створений на Дніпрі.

Ставки становлять найчисленнішу групу (близько 28 тис., об'ємом більше 3 км³) штучних водойм, які здавна споруджувалися на малих річках, у балках та ярах. Запаси більш чистих, порівняно з поверхневими, підземних вод перевищують 20 км³ і знаходяться, в основному, на півночі і заході. Глибина залягання їх коливається від 100 м на півночі до 600 м на півдні України. Серед підземних вод особливо важливу роль відіграють мінеральні, які зосереджені у 84 родовищах, з них 35 експлуатуються.

Альтернативним джерелом водних ресурсів є моря, бо їх води вимагають опріснення. Найбільше господарське значення Чорного і Азовського морів, довжина берегової смуги яких становить майже 2 тис. км, полягає в тому, що вони є основою для розвитку морського транспорту, рибальства, відпочинку і лікування людей.

Чорне море площею 420 тис. км², має велике господарське значення. В ньому водиться 180 видів риби, більшість з яких промислові. Є цінні водорості. Ало транспортне море має ало велике значення як зона відпочинку і лікування людей.

Площа Азовського моря майже 40 тис. км². Характеризується багатим видовим складом риби – понад 350 видів. Його мілководність зумовлює добре прогрівання води і сприяє широкому використанню узбережжя для розвитку підприємств відпочинку і лікування.

Природно-рекреаційні ресурси – це сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, які використовуються для прямого і непрямого споживання та виробництва курортних і туристичних послуг з метою відновлення та розвитку фізичних і духовних сил людини.

Вони повинні забезпечити відновлення та розвиток життєвих сил людини, сприяти регенерації здоров'я і підтримці працездатності населення. До їх складу відносять мінеральні води, мінеральні грязі, кліматичні і ландшафтні умови. Вони у певній мірі розміщені по всій території України, але найбільша їх кількість на півдні країни – в Автономній Республіці Крим, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій областях.

Значна кількість ресурсів зосереджена у зоні Карпат – у Закарпатській, Львівській і Івано-Франківській областях. На південному березі Криму широко використовується поєднання гірського повітря з степовим, морська вода, грязелікування, мінеральні джерела, ропа лиманів. У Причорномор'ї та Приазов'ї – поєднання степового й морського повітря з геліо- та грязелікуванням, морськими купелями. У Карпатах –гірське повітря, хвойні ліси, мінеральні джерела.

У Вінницькій, Хмельницькій, Донецькій, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Черкаській та інших областях є близько 600 родовищ радонових вод. У Волинській, Луганській, Запорізькій - бромних вод. У Львівській – «Нафтусі», сульфідних розсолів, у Закарпатті є вуглекислі води (Свалява, Поляна). Відомі своїми лікувальними водами Моршин, Любінь Великий, Шкло на Львівщині. Відомі своїми лікувальними властивостями грязі – Куяльника, Бердянська, лиманів північної частини Чорноморського і Азовського узбережжя Сивашу, Криму, озокерит Борислава.

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення. Діє 536 санаторіїв, здатних відразу прийняти на лікування майже 150 тис. Відпочиваючих, та 290 будинків відпочинку, розрахованих на 90 тис. чол., а також 2 тис. Баз відпочинку, здатних одноразово прийняти 240 тис. чол.

У складній системі використання рекреаційних ресурсів помітне місце посідає туризм (поєднує пізнавальні й оздоровчі функції), організований (через будинки й бази відпочинку, пансіонати, дитячі табори) і неорганізований відпочинок (самодіяльні короткочасні або тривалі виїзди “на природу”, збирання грибів та ягід, купання тощо). Різноманітний рекреаційний потенціал України нині розглядається як вагоме джерело економічного розвитку держави на перспективу.

Незважаючи на досить низький рівень забезпеченості країни окремими видами природних ресурсів, вони впродовж багатьох років зазнавали масштабного екстенсивного використання, що призвело до їх виснаження, втрати можливостей відтворення та відновлення.

Техногенний тип економічного розвитку змінюється стратегією *сталого розвитку*, який передбачає раціональне використання наявних природних ресурсів країни. Наявність і багатство окремих видів природних ресурсів, значний трудовий і науковий потенціал, сприятливе географічне розміщення країни, спроможність окремих регіонів до інновацій, розвиненість промислового комплексу створюють сприятливі умови для сталого зростання економіки України.

4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

Для забезпечення раціонального використання природних ресурсів нині створюється правова база. Закон “Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятий у 1991 р. (*редакція від 08.08.2025*), виступає основним документом з цього питання і передбачає державну

охорону та регулювання використання земель, надр, водних ресурсів, лісів, полежахисних і водоохоронних лісосмуг, земельних насаджень, курортних місцевостей, рідкісних природних ресурсів, державних заповідників і заказників, тваринного світу, атмосферного повітря та інших природних багатств.

Основні напрями раціонального використання природних ресурсів:

- впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- комплексне використання, спрямування на максимальне вилучення корисних компонентів з одиниці сировини і відходів;
- відтворення лісових, водних, земельних ресурсів;
- розширення геологорозвідувальних робіт;
- розвиток екологічної інфраструктури (очисні споруди);
- збереження та примноження системи заповідників і заказників.

Ресурсозбереження — це прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів. Основні стратегічні напрями ресурсозбереження можуть бути зведені до таких: комплексне використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів; впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології; широке використання в галузях переробної промисловості вторинної сировини; стабілізація земельного фонду, відновлення родючості землі, рекультивация відпраало витр кар'єрів тощо; ефективне регулювання лісокористування, підтримання продуктивності лісів, активне лісовідновлення; збереження рекреаційних ресурсів при розміщенні нових промислових об'єктів.

Одним з вагомих компонентів ресурсозбереження є вторинний ресурсний потенціал. Навіть за кризових умов господарювання щорічно утворюється близько 600—700 млн. т відходів з номенклатурою більше ніж 50 найменувань, в структурі яких переважає видобувна, паливно-енергетична, металургійна, хімічна промисловість.

У перспективі передбачається формування ефективного механізму вторинного ресурсоспоживання і залучення у цю сферу іноземних інвестицій. Зокрема, значного розвитку набуде вторинна металургія. Особлива увага приділятиметься розширенню напрямів використання макулатури, полімерної вторинної сировини, деревини; створюватимуться потужності по переробці картонної, скляної, металевої та пластикової тари і упаковки.

Важливим пріоритетом є підвищення ефективності енергозбереження у зв'язку з тим, що Україна належить до енергодефіцитних країн і за рахунок власних джерел задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%. Відповідно до *Національного плану дій з енергоефективності на період до 2030 року* передбачається: запровадити заходи, спрямовані на скорочення енерговитрат у виробництві енергомісткої продукції й здійснення комплексного фінансово-економічного та енергетичного аудиту найбільш енергоємних виробництв і закриття на цій підставі збиткових підприємств; провести реконструкцію та

технічне переозброєння ТЕЦ промислових підприємств; впровадити економічний механізм заінтересованості в економії паливно-енергетичних ресурсів, нових енергозберігаючих або витратних технологій; запровадити на енергоємних підприємствах автоматизовану систему обліку та управління витрат енергоносіїв; залучити до паливно-енергетичного балансу країни відновлювані та нетрадиційні джерела енергії.

В цілому комплексний розвиток усіх напрямів ресурсозбереження дасть змогу сформувавши нову ідеологію господарювання, що базується на економному використанні наявної ресурсної бази, оптимальному співвідношенні первинних і вторинних ресурсів та маловідходному виробництві. Раціональне використання природо-ресурсного потенціалу лежить в основі збереження національного багатства України.

ТЕМА 8. СУЧАСНА ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ

Зміст

1. Сучасна екологічна ситуація в Україні.
2. Проблема промислових і побутових відходів.
3. Забруднення водних ресурсів, ґрунтів і повітря.
4. Державна стратегія екологічної політики до 2030 року.
5. Перспективи зеленого відновлення України.
6. Війна як чинник екоциду та необхідність екологічної юстиції.

1. Сучасна екологічна ситуація в Україні

Екологічна ситуація в Україні є результатом тривалого поєднання кількох чинників: історичної залежності економіки від ресурсномістких технологій, високої частки промислового виробництва, недостатньо ефективної системи поводження з відходами, нерівномірного регіонального розвитку, а також наслідків повномасштабної війни. Українське довкілля зазнає впливу як хронічних проблем, що накопичувалися десятиліттями, так і нових загроз, пов'язаних із руйнуванням інфраструктури, мінуванням територій, пожежами, забрудненням води, ґрунтів і повітря.

Особливість сучасного етапу полягає в тому, що екологічні проблеми України вже не можна розглядати лише як питання природоохоронної політики. Вони безпосередньо пов'язані з економічною безпекою, здоров'ям населення, якістю життя, продовольчою безпекою, євроінтеграцією та післявоєнним відновленням держави.

У центрі уваги перебуває комплексний аналіз хронічних екологічних викликів, воєнного екоциду та стратегій зеленого відновлення.

У межах цього слайду студентам варто пояснити, що екологічна ситуація в Україні має багаторівневий характер. З одного боку, існують довготривалі проблеми: забруднення водних ресурсів, деградація ґрунтів, промислові викиди, накопичення відходів, вирубування лісів, зниження біорізноманіття. З іншого боку, після початку повномасштабної війни ці проблеми різко загострилися через обстріли, руйнування промислових об'єктів, пожежі, мінування територій, пошкодження природно-заповідного фонду та забруднення довкілля токсичними речовинами.

Отже, екологія України сьогодні — це не лише питання охорони природи, а й питання національної безпеки, міжнародної відповідальності та майбутньої моделі відновлення держави.

Спочатку розглядається загальна екологічна характеристика України, далі — окремі види забруднення, зокрема відходи, вода, ґрунти й атмосферне повітря. Після цього увага переходить до державної політики, цифрового моніторингу довкілля та завершального блоку, присвяченого екоциду, воєнним збиткам і потребі зеленого відновлення.

Загальний стан основних екосистем України: водних ресурсів, ґрунтів, лісів і біорізноманіття.

Особливу увагу слід звернути на те, що значна частина річок не відповідає стандартам питної води. Причинами цього є промислові стоки, агрохімікати, побутове забруднення та евтрофікація — процес надмірного збагачення водою поживними речовинами, що призводить до «цвітіння» води. Таке явище погіршує якість води, зменшує вміст кисню та негативно впливає на водні організми.

Другий важливий блок слайду стосується українських чорноземів. Україна володіє унікальним ґрунтовим потенціалом, однак значна частина чорноземів деградує або зазнає ерозії. Основними чинниками є надмірна інтенсивність сільськогосподарського виробництва, монокультурне землеробство, використання добрив і пестицидів, а також кліматичні зміни.

Третій блок стосується лісів і біорізноманіття. Лісовий фонд України зазнає шкоди через незаконні рубки, пожежі, мінування, бойові дії та господарську діяльність. Зменшення лісистості призводить до погіршення водного балансу, втрати середовищ існування тварин і рослин, посилення ерозійних процесів.

Таким чином, екологічна криза України охоплює всі ключові компоненти довкілля: воду, ґрунти, ліси, флору і фауну.

Тут розкривається зв'язок між економічною моделлю України та станом довкілля. Історично українська економіка значною мірою спиралася на ресурсомісткі та багатовідхідні технології. Це означає, що для виробництва одиниці продукції витрачалось багато енергії, сировини та води, а також утворювалася значна кількість відходів і шкідливих викидів.

Відбувається щорічне зростання шкідливих викидів від підприємств та на позиції України в міжнародному рейтингу екологічної ефективності. Такі показники демонструють, що екологічна проблема має не випадковий, а системний характер. Вона закладена в самій структурі промисловості, енергетики, транспорту, сільського господарства й управління природними ресурсами. Отже, екологічні проблеми не можна розв'язати лише окремими природоохоронними заходами. Потрібна модернізація економіки, перехід до енергоефективних технологій, розвиток циркулярної економіки, оновлення промислових потужностей і впровадження європейських екологічних стандартів.

Існує значна регіональна нерівномірність екологічної ситуації в Україні.

На карті (рис. 4) показано відмінності між відносно чистішими та найбільш забрудненими регіонами.

До екологічно сприятливіших регіонів віднесено Чернівецьку, Закарпатську та Волинську області. Їхня відносна перевага пов'язана з меншою концентрацією важкої промисловості, більшим природно-ресурсним потенціалом, нижчим рівнем промислових викидів і меншою щільністю великих промислових підприємств.

Натомість найбільш забрудненими регіонами визначено Дніпропетровську, Донецьку та Запорізьку області. Це пояснюється високою концентрацією металургійних, гірничодобувних, енергетичних і хімічних підприємств. Саме такі регіони історично формували

індустріальний потенціал України, однак водночас стали зонами найбільшого екологічного навантаження.

Рисунок 4 – Рівень забрудненості українських областей у 2016 р.

Критеріями оцінювання є викиди в атмосферу, якість питної води, утворення небезпечних відходів, рівень забруднення ґрунтів, наявність промислових і радіаційних ризиків. Таким чином, екологічна політика України має враховувати регіональні особливості, оскільки проблеми Карпатського регіону, Полісся, Донбасу, Придніпров'я чи Причорномор'я істотно відрізняються.

У структурі утворення відходів в Україні переважна більшість відходів припадає не на домогосподарства, а на промисловість та економічну діяльність підприємств. Це важливий момент для розуміння екологічної проблеми. У суспільному дискурсі часто увага зосереджується на побутовому смітті: пластикових пакетах, пляшках, упаковці, харчових відходах. Безперечно, це важлива проблема. Проте в Україні основний обсяг відходів створюють промислові підприємства, гірничодобувна галузь, металургія, енергетика, будівництво та інші сектори економіки.

Отже, що головною причиною екологічної кризи є домінування ресурсомістких технологій і відсутність ефективної системи управління промисловими відходами. Це означає, що для реального покращення ситуації потрібні не лише побутове сортування сміття, а й модернізація промисловості, технології повторного використання сировини, контроль за небезпечними відходами та запровадження принципів циркулярної економіки.

2. Проблема промислових і побутових відходів

До традиційного промислового навантаження на довкілля додалася нова воєнна реальність. Промислові відходи залишаються основним джерелом забруднення, однак війна створила додаткові категорії відходів: руйнаційні матеріали, залишки зруйнованих будівель, уламки інфраструктури, військової техніки, боєприпасів, залишки пального, металу, бетону, скла, пластику та токсичних речовин.

Масштаби руйнаційних і військових відходів. Їхня небезпека полягає не лише у великому обсязі, а й у складності утилізації. Частина таких відходів може містити азбест, важкі метали, залишки вибухових речовин, паливно-мастильні матеріали та інші небезпечні компоненти.

Особливої уваги потребують терикони та інші наслідки застарілих технологій вугільної промисловості. Вони можуть спричиняти провали ґрунту, забруднення підземних вод, самозаймання та довготривалий негативний вплив на довкілля.

Отже, сучасна Україна стикається з подвійним екологічним навантаженням: спадщиною старої індустріальної моделі та наслідками воєнного руйнування.

Нефективне поводження з відходами запускає ланцюгову реакцію екологічних наслідків. На прикладі териконів, полігонів і сміттєзвалищ показано, як відходи впливають на ґрунти, підземні води, рослинність і здоров'я населення.

Вугільна промисловість формує терикони, які можуть містити токсичні сполуки. Під впливом атмосферних опадів відбувається вимивання шкідливих речовин у ґрунт і підземні води. Подібний процес характерний і для полігонів побутових відходів: із них утворюється фільтрат — забруднена рідина, що проникає в ґрунт і водоносні горизонти.

Окремо слід пояснити проблему перевантажених сміттєзвалищ. Якщо полігон не відповідає екологічним нормам, він стає джерелом метану, неприємного запаху, токсичного фільтрату, пожеж і розповсюдження небезпечних речовин. Унаслідок цього погіршується якість води, деградують ґрунти, знижується біорізноманіття.

Отже, відходи — це не локальна проблема конкретного полігону. Це фактор, який впливає на цілі екосистеми.

Криза утилізації: анатомія побутових відходів

Побутові відходи. Україна щороку генерує мільйони тонн побутового сміття, значна частина якого захоронюється на полігонах і стихійних звалищах. Рівень переробки залишається низьким.

Ключова проблема полягає в тому, що традиційна модель поводження з відходами базується переважно на захороненні. Такий підхід не відповідає сучасним принципам екологічної безпеки, адже полігони швидко переповнюються, створюють загрозу для ґрунтів і води, а також є джерелом викидів метану — парникового газу, який впливає на зміну клімату.

Сутність сучасної системи розширеної відповідальності виробника полягає в тому, що виробник має нести відповідальність не лише за виготовлення продукції, а й за подальший життєвий цикл упаковки та товару

після споживання. Такий підхід стимулює бізнес створювати продукцію, яку легше переробляти, повторно використовувати або безпечно утилізувати.

Отже, проблема побутових відходів потребує комплексного вирішення: сортування, переробки, повторного використання, екологічної освіти населення, розвитку інфраструктури та відповідальності виробників.

3. Забруднення водних ресурсів, ґрунтів і повітря

Дефіцит та токсичність: водні ресурси України

Тут розкривається проблему водних ресурсів. Україна належить до країн Європи з порівняно низькою забезпеченістю водними ресурсами. Це означає, що якість і доступність води є стратегічним питанням для держави.

Основні джерела забруднення води:

- Агросектор є джерелом сільськогосподарських отрутохімікатів, мінеральних добрив і пестицидів.
- Побутовий сектор додає фармацевтичні препарати, косметичні речовини, синтетичні сполуки, які складно вилучити традиційними очисними спорудами.
- Промисловість забруднює водні ресурси важкими металами, зокрема цинком, міддю, ртуттю та іншими небезпечними речовинами.

Особливу увагу слід звернути на явище «цвітіння» річок. Воно виникає через надмірне надходження поживних речовин, передусім азоту і фосфору. Унаслідок цього активно розмножуються водорості й мікроорганізми, вода набуває зеленого кольору, погіршується її якість, зменшується вміст кисню, гине риба та інші водні організми.

Таким чином, водна проблема України має два виміри: кількісний дефіцит і якісне забруднення.

Деградація артерій та серця країни

Водні ресурси - це «артерія», а земельний фонд — «серцем» країни. Такий підхід дозволяє показати, що вода і ґрунти є базовими елементами життєзабезпечення держави. Дніпро, Південний Буг і Десна зазнають значного антропогенного навантаження. Вони забруднюються важкими металами, фармацевтичними залишками, побутовими та промисловими стоками. Окремо варто згадати катастрофу Каховської ГЕС у 2023 році, яка мала масштабні екологічні наслідки: руйнування водосховища, зміна водного режиму, втрата водних екосистем, загибель риби, висихання територій, поширення інвазивних рослин.

Земельний фонд також перебуває під загрозою. Українські чорноземи є одним із найцінніших природних ресурсів країни, однак вони деградують через ерозію, засолення, забруднення, надмірне використання та мінування. На півдні України засолення та посухи перетворюють частину земель на малопродуктивні території.

Мінування є окремою проблемою, оскільки воно блокує сільськогосподарське використання земель, природне відновлення екосистем і науковий моніторинг. Тому відновлення ґрунтів після війни

потребуватиме не лише рекультивації, а й масштабного гуманітарного та екологічного розмінування.

Токсичний ковпак: забруднення повітря

Основними промисловими центрами, що формують значне навантаження на атмосферу, є Кам'янське, Дніпро, Кривий Ріг, Курахове, Бурштин, Маріуполь та інші індустріальні міста.

Понад 90% викидів у таких регіонах припадає на добувну, переробну промисловість та енергетику. Це означає, що забруднення повітря має чітко виражений промисловий характер. Основними забруднювачами є пил, оксиди сірки, оксиди азоту, чадний газ, важкі метали, леткі органічні сполуки та дрібнодисперсний пил.

Воєнний фактор значно погіршує ситуацію. Пожежі на промислових підприємствах, нафтобазах, складах, об'єктах енергетики та інфраструктури призводять до поширення токсичних аерозолів на значні відстані. Забруднення повітря продуктами горіння має довготривалі наслідки для здоров'я населення і стану екосистем.

Отже, що проблема якості повітря є особливо гострою для промислових регіонів і територій, які зазнали бойових дій.

Ціна дихання: вплив на здоров'я та клімат

Існує зв'язок між атмосферними викидами, здоров'ям населення та зміною клімату. Забруднення повітря, зокрема смог і дрібнодисперсний пил PM_{2.5}, підвищує ризики респіраторних, серцево-судинних та онкологічних захворювань.

Особливо небезпечним є PM_{2.5} — дуже дрібні частинки, які можуть проникати глибоко в легені та потрапляти в кровоносну систему. Тривалий вплив такого забруднення підвищує ризик астми, бронхіту, інфарктів, інсультів, онкологічних захворювань. Найуразливішими групами є діти, люди літнього віку, вагітні жінки та мешканці промислових міст.

Другий аспект слайду — кліматичний. Промислові гази, пожежі та вибухи боєприпасів збільшують викиди парникових газів. Війна додатково посилює кліматичне навантаження, оскільки руйнування інфраструктури, пожежі, переміщення техніки, виробництво озброєння й відбудова спричиняють значні викиди CO₂-еквіваленту.

Отже, забруднення повітря має не лише локальні наслідки для здоров'я, а й глобальний вимір, пов'язаний зі зміною клімату.

4. Державна стратегія екологічної політики до 2030 року

Кілька ключових основ Державній екологічній політиці України до 2030 року:

Перша — формування екологічних цінностей і засад сталого споживання. Це означає, що екологічна культура має стати частиною повсякденної поведінки громадян, бізнесу й органів влади.

Друга основа — збереження та стале використання природно-ресурсного потенціалу. Це передбачає раціональне використання води, земель, лісів, надр, біорізноманіття та інших ресурсів.

Третя основа — інтеграція екологічної політики в соціально-економічний розвиток. Екологічні вимоги мають враховуватися в промисловості, транспорті, енергетиці, сільському господарстві, будівництві та регіональному плануванні.

Четверта основа — зниження екологічних ризиків для екосистем і здоров'я населення.

П'ята основа — удосконалення системи екологічного управління, зокрема перехід від застарілих підходів до сучасних європейських стандартів.

Отже, що екологічна політика України поступово орієнтується на європейську модель сталого розвитку.

Цифровізація та моніторинг довкілля

Перехід від радянської системи гранично допустимих концентрацій до сучасніших підходів, які враховують екосистемні послуги та практики ЄС і США. Сутність цього переходу полягає в тому, що екологічна політика має оцінювати не лише окремі концентрації забруднювальних речовин, а й комплексний вплив на екосистеми, здоров'я людей, якість життя та економічну стійкість територій.

Інструмент «ЕкоЗагроза» — офіційний вебресурс і додаток Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. Він забезпечує доступ до інформації про стан повітря, води, ґрунтів, радіаційний фон, пожежі та інші екологічні загрози в режимі реального часу.

Цифрові екологічні інструменти виконують три функції: інформаційну, управлінську та доказову. Вони допомагають громадянам отримувати дані, органам влади — ухвалювати рішення, а державі — документувати екологічні злочини.

У сучасних умовах фіксація екологічних злочинів потребує не лише загальних описів, а й точних даних: координат, фото- і відеодоказів, результатів лабораторних вимірювань, супутникових знімків, актів обстеження, експертних висновків.

Цифровий підхід дозволяє збирати інформацію про якість повітря, води, радіаційний фон, пожежі, руйнування промислових об'єктів, забруднення ґрунтів та інші прояви екологічної шкоди. Крім того, він залучає громадянське суспільство: люди можуть повідомляти про екологічні загрози, фіксувати наслідки руйнувань, долучатися до контролю за станом довкілля.

Таким чином, цифровізація екології стає інструментом не лише моніторингу, а й екологічної демократії та міжнародної правової відповідальності.

Ідея екологічному податку полягає в тому, що підприємства-забруднювачі мають сплачувати кошти за негативний вплив на довкілля. Теоретично ці кошти повинні спрямовуватися на природоохоронні заходи, модернізацію виробництва, відновлення екосистем, очищення води й повітря, рекультивацію земель.

Однак існує парадокс: сам факт сплати екологічного податку ще не гарантує реального зменшення шкоди. Якщо кошти використовуються

неефективно або непрозоро, екологічний податок перетворюється на формальний платіж, який не змінює поведінку забруднювачів.

Регіональні програми охорони довкілля мають адаптувати загальнонаціональні цілі до місцевих умов. Наприклад, для промислового регіону пріоритетом може бути очищення повітря, для аграрного — захист ґрунтів і води, для прифронтового — розмінування й відновлення пошкоджених екосистем.

Отже: екологічне фінансування має бути прозорим, цільовим і результативним.

5. Перспективи зеленого відновлення України

Сутність «зеленого відновлення» полягає в тому, що післявоєнна відбудова України не повинна відтворювати стару ресурсомістку й забруднювальну модель економіки. Навпаки, відновлення має стати можливістю для переходу до екологічно безпечних технологій, енергоефективності, сталого будівництва, циркулярної економіки та європейських стандартів.

Існує протиставлення двох загроз: системної та гострої. *Системна загроза* — це застаріла промисловість, неефективне управління відходами, економічні компроміси на шкоду довкіллю. *Гостра загроза* — це воєнні збитки, заміновані території, знищені екосистеми, забруднення і руйнування природних ресурсів.

Шлях до 2030 року передбачає юридичний та економічний виміри. Юридичний вимір пов'язаний із міжнародним визнанням екоциду та притягненням Росії до відповідальності. Економічний — із залученням інвестицій не у відновлення старої індустрії, а у створення сучасної екологічної інфраструктури.

Головний висновок: повоєнна відбудова України неможлива без інтеграції екологічних стандартів.

Концепцію Build Back Greener, тобто «відбудувати краще й екологічніше». Цей підхід означає, що відновлення країни після війни має бути не простим поверненням до довоєнного стану, а якісною модернізацією.

Перший напрям — відмова від минулого. Йдеться про заміну ресурсомістких і багатовідхідних технологій, демонтаж застарілої радянської промислової спадщини, зокрема в енергетиці та важкій промисловості.

Другий напрям — євроінтеграція. Україна має впроваджувати розширену відповідальність виробника, стандартизувати екологічні послуги, гармонізувати законодавство з нормами ЄС, переходити до сучасних моделей природоохоронного управління.

Третій напрям — інноваційне відновлення. Слайд згадує можливість використання зелених фондів, конфіскованих активів агресора, ШІ-дронів для екологічного розмінування, а також фітореMediaції — очищення забруднених земель за допомогою рослин.

Отже, «Build Back Greener» — це стратегія, яка поєднує екологічну безпеку, технологічну модернізацію та справедливе відшкодування шкоди.

6. Війна як чинник екоциду та необхідність екологічної юстиції

Нині існує багаторівневий вплив війни на екосистеми. Руйнування відбувається на поверхневому, ґрунтовому та підповерхневому рівнях.

На поверхні страждають ліси, природоохоронні території, біорізноманіття. Пожежі, вибухи, переміщення техніки, будівництво фортифікацій, обстріли й мінування знищують середовища існування рослин і тварин.

Родючий шар ґрунту забруднюється токсичними речовинами, важкими металами, залишками вибухівки, паливно-мастильними матеріалами. Частина сільськогосподарських угідь стає непридатною або небезпечною для використання.

Підповерхневий шар зазнає впливу мін, нерозірваних боєприпасів і вибухонебезпечних залишків війни. Це створює довготривалу загрозу для людей, тварин, сільського господарства та природного відновлення території.

Отже, воєнне руйнування довкілля не є випадковою побічною шкодою. У багатьох випадках воно має ознаки екоциду — умисного або системного знищення екосистем.

Фінансова оцінка екологічних збитків. Загальна сума шкоди оцінюється у десятки мільярдів євро. Найбільші втрати припадають на земельні ресурси, повітря, природно-заповідний фонд і воду.

Земельні збитки пов'язані з деградацією, забрудненням, мінуванням, ерозією та втратою родючості ґрунтів. Збитки повітрю виникають через пожежі, вибухи, руйнування промислових об'єктів, викиди токсичних речовин і парникових газів. Природно-заповідний фонд зазнає шкоди через руйнування унікальних екосистем, пожежі, окупацію територій, мінування та неможливість належного управління. Водні збитки пов'язані з руйнуванням дамб, скидами стічних вод, забрудненням річок і водойм.

Порівняння з бюджетом Міндовкілля підкреслює масштаб проблеми: наявні державні ресурси є недостатніми для повного відновлення. Саме тому важливими стають міжнародна допомога, репарації, конфісковані активи агресора та спеціальні фонди екологічного відновлення.

Руйнування природно-заповідного фонду. До зони ураження потрапили біосферні заповідники, природні заповідники, національні природні парки та інші цінні території.

Особливу увагу слід приділити тому, що природно-заповідний фонд охороняє не просто окремі красиві ландшафти, а унікальні екосистеми, які формувалися тисячоліттями. Їхнє руйнування означає втрату рідкісних видів, природних середовищ, генетичного різноманіття, наукової цінності та природної спадщини.

При цьому слід виділити цікаве й складне явище: частина закритих і замінованих територій проходить етап неконтрольованого «дикого» відновлення. *З одного боку*, відсутність людської діяльності може сприяти

поверненню деяких видів. З іншого боку, мінування, забруднення, пожежі та залишки боєприпасів роблять такі процеси небезпечними й некерованими.

Отже, війна не лише руйнує природу безпосередньо, а й створює довготривалу невизначеність щодо майбутнього екосистем.

Екологічна юстиція означає, що завдана довкіллю шкода має бути визнана, оцінена, юридично доведена й компенсована.

Виокремлюють кілька напрямів екологічної компенсації:

Перший напрям — міжнародні суди. Україна має домагатися юридичного визнання екоциду як міжнародного злочину та передавати докази до відповідних міжнародних інституцій.

Другий напрям — зелені репарації. Вони передбачають створення спеціальних фондів для розмінування, рекультивації земель, відновлення водних ресурсів, лісів, природно-заповідного фонду та постраждалих громад.

Третій напрям — локальні ініціативи. Громадські організації, волонтерські рухи, екологічні акції, толоки, просвітницькі кампанії та місцеві програми мають важливе значення для практичного відновлення довкілля.

Четвертий напрям — щоденні звички громадян. Сортування сміття, економія ресурсів, відповідальне споживання, використання екологічного транспорту, зменшення відходів — це дії, з яких починається екологічна культура.

Отже, що Україна має шанс стати прикладом екологічної юстиції, довівши, що кожна знищена екосистема має бути відновлена, а відповідальність за шкоду має нести агресор.

Сучасна екологічна ситуація в Україні є складною та багатовимірною. Вона сформувалася під впливом тривалої індустріальної спадщини, неефективної системи поводження з відходами, забруднення води, ґрунтів і повітря, а також нових викликів, спричинених війною.

З 24 лютого 2022 року Державна екологічна інспекція задокументувала понад 6 тис. злочинів проти довкілля. Загальна екологічна шкода від агресії РФ оцінюється в 65 млрд євро: забруднення повітря (19 млрд євро), забруднення водних ресурсів (2 млрд євро), забруднення ґрунтів (28 млрд євро), заповідний фонд (15,8 млрд євро).

Найбільш гострими проблемами залишаються промислові відходи, низький рівень переробки побутового сміття, деградація чорноземів, забруднення водних ресурсів, погіршення якості повітря у промислових регіонах, руйнування природно-заповідного фонду та мінування великих територій.

Війна значно посилила екологічну кризу, перетворивши її на питання міжнародної відповідальності. Руйнування екосистем, забруднення довкілля, пожежі, вибухи, знищення природоохоронних територій і небезпека мін мають ознаки екоциду та потребують документування, правової оцінки й компенсації.

Водночас Україна має можливість використати післявоєнне відновлення як шанс для екологічної модернізації. Стратегія зеленого

відновлення має передбачати впровадження європейських стандартів, розвиток цифрового моніторингу, модернізацію промисловості, розширену відповідальність виробника, прозоре екологічне фінансування, рекультивацію земель і відновлення екосистем.

Отже, екологічне майбутнє України залежить від здатності поєднати державну політику, міжнародну підтримку, відповідальність бізнесу, участь громадянського суспільства та щоденні екологічні практики громадян.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Тема 1. Регіональна економіка: предмет, методи і завдання

1. У чому полягає сутність регіональної економіки як науки?
2. Що є предметом і об'єктом дослідження регіональної економіки?
3. Як трактується поняття «регіон» у географічному, економічному та адміністративно-територіальному аспектах?
4. Яке значення має регіональна економіка для розвитку національного господарства?
5. Що таке продуктивні сили та які елементи входять до їх структури?
6. Які основні проблеми досліджує регіональна економіка?
7. Які методи застосовуються під час дослідження регіонального розвитку?
8. У чому полягає значення картографічного, балансового та статистичного методів у регіональних дослідженнях?
9. Які етапи охоплює методологія проведення наукових досліджень регіонального розвитку?
10. З якими науками пов'язана регіональна економіка?

Тема 2. Розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів

1. Що розуміють під розміщенням продуктивних сил?
2. У чому полягає відмінність між економічними законами та закономірностями?
3. Які основні закономірності розміщення продуктивних сил?
4. Як проявляється закономірність раціонального розміщення виробництва?
5. У чому полягає сутність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил?
6. Яке значення має територіальна концентрація виробництва для розвитку регіонів?
7. Назвіть основні принципи розміщення продуктивних сил.
8. Які фактори впливають на розміщення продуктивних сил?
9. Як природно-географічні, демографічні та соціально-економічні фактори впливають на розвиток регіонів?
10. Які сучасні аспекти формування економіки регіонів є найбільш актуальними для України?

Тема 3. Економічне районування: теоретичні засади та трансформаційні процеси

1. У чому полягає сутність економічного районування?
2. Що таке економічний район і які його основні ознаки?
3. Яке значення має економічне районування для регіонального розвитку?
4. Які фактори впливають на формування економічних районів?

5. За якими критеріями здійснюється класифікація регіонів?
6. Які принципи покладено в основу економічного районування?
7. Які методи застосовуються для оцінки спеціалізації економічних районів?
8. У чому полягають особливості сучасної мережі економічних районів України?
9. Як трансформаційні процеси, децентралізація та євроінтеграція впливають на економічне районування України?
10. Яке значення мають агломерації, кластери та інноваційні хаби в сучасному регіональному розвитку?

Тема 4. Державна регіональна політика: сутність, мета і завдання

1. У чому полягає сутність державної регіональної політики?
2. Яку роль відіграє державна регіональна політика в економіці країни?
3. Які об'єкти та суб'єкти державної регіональної політики?
4. Які основні принципи державної регіональної політики?
5. У чому полягають мета та основні завдання державної регіональної політики?
6. Як державна регіональна політика сприяє вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів?
7. Яке значення має державна регіональна політика в умовах воєнного стану?
8. Як регіональна політика пов'язана з процесами децентралізації?
9. Які інструменти можуть застосовуватися для стимулювання розвитку проблемних територій?
10. Як державна регіональна політика впливає на економічну стійкість регіонів?

Тема 5. Механізм реалізації та пріоритети розвитку державної регіональної політики

1. Що таке механізм реалізації державної регіональної політики?
2. Які основні напрями механізму державної регіональної політики?
3. У чому полягає значення правового механізму регіональної політики?
4. Яку роль відіграє організаційний механізм у реалізації державної регіональної політики?
5. Як фінансово-економічні інструменти впливають на розвиток регіонів?
6. У чому полягає сутність планувально-прогнозного механізму регіональної політики?
7. Яке значення мають державні та регіональні стратегії розвитку?
8. Назвіть сучасні пріоритети розвитку державної регіональної політики України.
9. Як механізм регіональної політики має враховувати виклики війни та післявоєнного відновлення?

10. Які напрями державної підтримки є найбільш важливими для розвитку територіальних громад?

Тема 6. Демографічний потенціал у регіональному контексті

1. У чому полягає сутність людського потенціалу?
2. Як людський потенціал пов'язаний із демографічним потенціалом регіону?
3. Що таке демографічний потенціал і які фактори впливають на його формування?
4. Яке місце демографічний потенціал посідає у структурі економічного потенціалу країни?
5. Які основні показники використовуються для оцінки демографічного потенціалу?
6. Як міграційні процеси впливають на демографічний розвиток регіонів?
7. У чому полягає значення трудового потенціалу для регіональної економіки?
8. Які демографічні проблеми є найбільш актуальними для регіонів України?
9. Як воєнні дії впливають на демографічну ситуацію в Україні?
10. Які напрями державної політики можуть сприяти відновленню та розвитку демографічного потенціалу?

Тема 7. Природно-ресурсний потенціал країни та його економічна оцінка

1. Що таке природно-ресурсний потенціал території?
2. Які елементи входять до структури природно-ресурсного потенціалу?
3. У чому полягає відмінність між природними ресурсами та природними умовами?
4. Які основні характеристики природно-ресурсного потенціалу?
5. Як здійснюється кількісна та якісна оцінка природних ресурсів?
6. Яке значення має природно-ресурсний потенціал для розміщення продуктивних сил?
7. У чому полягають особливості природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів України?
8. Чому раціональне використання природних ресурсів є важливою умовою сталого розвитку?
9. Які напрями ресурсозбереження є найбільш актуальними для України?
10. Як природно-ресурсний потенціал впливає на спеціалізацію регіональної економіки?

Тема 8. Сучасна екологічна ситуація в Україні та її регіонах

1. Якими є основні чинники формування сучасної екологічної ситуації в Україні?

2. Які екологічні проблеми є найбільш характерними для регіонів України?
3. У чому полягає проблема промислових і побутових відходів?
4. Які основні джерела забруднення водних ресурсів?
5. Як забруднення ґрунтів впливає на економічний і аграрний потенціал регіонів?
6. Які наслідки має забруднення атмосферного повітря для населення та економіки?
7. У чому полягає сутність державної екологічної політики України до 2030 року?
8. Що передбачає концепція зеленого відновлення України?
9. Як війна впливає на екологічну ситуацію та природні ресурси України?
10. Чому питання екоциду та екологічної юстиції набувають особливого значення в сучасних умовах?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Законні та підзаконні акти

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій : Закон України від 09.07.2022 № 2389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695 : станом на 6 січня 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#Text>
4. Про Концепцію державної регіональної політики : Указ Президента України від 25.05.2001 № 341/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2001#Text>
5. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
6. Про публічний моніторинг земельних відносин : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2023 № 474 : станом на 24 липня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2023-п#Text>
7. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.09.2024 № 922-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-р#Text>

Підручники та навчальні посібники

1. Гусєва О. Ю., Воскобоева О. В., Ромащенко О. С. Регіональна економіка : навч. посіб. Київ : Державний університет телекомунікацій, 2020. 121 с.
2. Дмитрієв І. А., Шевченко І. Ю. Регіональна економіка : навчальний посібник. Харків : Стиль Издат, 2018. 284 с.
3. Заблоцький Б. Ф. Регіональна економіка : навчальний посібник. 2-ге вид., стереотип. Львів : Новий Світ-2000, 2025. 546 с.
4. Завадських Г. М. Регіональна економіка : навчальний посібник. стереотип. вид. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2025. 556 с.
5. Лишиленко В. І. Регіональна економіка : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 384 с.
6. Олійник Т. Г., Мельник І. О., Горобченко О. А. Регіональна економіка : опорний конспект лекцій для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавр спеціальностей 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» денної та заочної форми навчання. Миколаїв : МНАУ, 2017. 119 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/2098>.
7. Савченко В. Ф. Регіональна економіка : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2024. 339 с.

8. Соляр В. В., Анісімова О. В. Регіональна економіка: тренінг-курс : навчально-методичний посібник. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2021. 173 с.

9. Тараненко В. І. Регіональна економіка : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2026. 305 с.

Монографії

1. Механізми нової регіональної політики: досвід ЄС та уроки для України : монографія / за ред. В. С. Куйбіди, Л. І. Федулової, О. М. Петрос. Київ : Талком, 2022. 399 с.

2. Пovoєнне відновлення економіки України: проблеми та напрямки вирішення : монографія / за ред. В. Є. Хаустової. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2023. 240 с.

3. Резильєнтність ендегенного розвитку регіонів України в умовах глобальних викликів та шоків : монографія / за ред. М. І. Мельник. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, 2024. 307 с.

4. Смарт-спеціалізація регіонів України: методологія та прагматика реалізації : монографія / за ред. І. З. Сторонянська. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, 2022. 424 с.

Наукові фахові публікації

1. Агрес О. Г., Садура О. Б., Попадинець Н. М., Семчук Р. Б. Фінансово-кредитні інструменти фінансування місцевого економічного розвитку. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 89–99. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-9>.

2. Давимука С. А. Регіональний розвиток України на шляху до європейської інтеграції: роль інноваційних інструментів. *Регіональна економіка*. 2024. № 3(113). С. 15–26. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-3-1>.

3. Данилишин Б. М. Управління просторовим відновленням та розвитком громад і регіонів України: стратегічні пріоритети та європейський вектор. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 5–11. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-1>.

4. Заблодська І. В., Гречана С. І., Ковальчук Є. О. Когерентність сталого будівництва та місцевого економічного розвитку на деокупованих і постраждалих територіях. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 39–51. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-5>.

5. Кравців В. С., Жук П. В. Теоретико-прикладні аспекти сучасної візії регіональної екологічної політики в Україні. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 21–29. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-3>.

6. Малиновський В. Я. Стан і перспективи розвитку багаторівневого врядування в Україні в контексті реалізації цілей Державної стратегії регіонального розвитку. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 12–20. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-2>.

7. Мельник М. І., Яремчук Р. Є. Аналіз проблем транспортної мобільності агломерацій (на прикладі Львівської агломерації). *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 52–62. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-6>.

8. Мульська О. П. Інструментарій посилення міграційної безпеки в проєкції соціально-економічного відновлення України. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 79–88. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-8>.

9. Снігова О. Ю. Вугільні громади як території з особливими умовами для розвитку: створення точок зростання в процесі декарбонізації. *Регіональна економіка*. 2024. № 4(114). С. 30–38. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-4>.

10. Шульц С. Л., Луцків О. М. Підприємницька активність і просторово-структурна трансформація економіки України. *Регіональна економіка*. 2024. № 3(113). С. 27–36. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-3-2>.

Веб-ресурси

1. Державна служба статистики України : вебсайт. URL: <https://stat.gov.ua/uk>

2. Міністерство розвитку громад та територій України : вебсайт. URL: <https://mindev.gov.ua/>

3. Децентралізація в Україні : портал реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. URL: <https://decentralization.ua/>

4. Open Budget. Державний вебпортал бюджету для громадян : вебсайт. URL: <https://openbudget.gov.ua/>

5. Eurostat. Regions and cities : website. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions-and-cities>.

6. Моніторинг земельних відносин : вебсайт / Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. URL: <https://land.gov.ua/monitorynh-zemelnykh-vidnosyn/>

Навчальне видання

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

конспект лекцій

Укладачі: **Горобченко Оксана Анатоліївна**
Христенко Ольга Андріївна

Формат 60*841/16. Ум.друк.арк. 5,93

Тираж ___ прим. Зам №__

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4490 від 20.02.2013 р.